

PARLAMENTARIZAM I NJEGOVE PROTIVUREČNOSTI

Na osnovu ustavnog određenja Kraljevine SHS kao parlamentarne monarhije, moglo je samo da se očekuje poštovanje parlamentarne prakse, u kojoj Narodna skupština proizilazi iz slobodne volje birača i predstavlja suveren organ vlasti, a vlada se obrazuje iz sastava skupštinske većine. Međutim, rešenja u Ustavu Kraljevine SHS nisu obavezivala kralja da ministre imenuje iz sastava Narodne skupštine niti da poštuje stavove skupštinske većine, čime su doprinosila obezvređivanju parlamentarizma i njegovih institucija od prvog dana njihovog života do kraljeve diktature 1929, čineći da takva parlamentarna praksa ostane u istoriji poznata kao prividan ili „pseudoparlamentarizam“. U periodu od 1921. do 1929. vlade su mahom sastavljene na dvoru, a ne u narodnoj skuštini. Svetozar Pribičević je u svojim memoarima zabeležio da je od 1918. do 1929. Narodna skuština izazvala samo dve od 23 ministarske krize, oborivši 1920. prvu vladu Milenka Vesnića i 1926. petu vladu Nikole Uzunovića. Kao što je rušio vlade sa skupštinskom većinom, kralj je zadržavao i one koje je nisu imale. Njegova ustavna prava na sazivanje, odnosno raspuštanje Skupštine i raspisivanje izbora olakšavala su mu arbitražu. Čim je verifikacija mandata poslanika HRSS posle izbora 1923. ugrozila radikale, koji su se našli bez većine u Narodnoj skupštini, kralj je situaciju razrešio raspuštanjem ovog tela, zadržavajući vladu bez većine do narednog skupštinskog zasedanja.

Kralj Aleksandar je bio protivnik jakih stranaka i snažnih političkih vođa, nastojeći da drži sve niti vlasti u svojim rukama i suzi polje rada političarima. Predznak njegovog neparlamentarnog ponašanja, u vreme kada je još bio regent, predstavljalo je odbacivanje kandidature Nikole Pašića za predsednika prve vlade Kraljevine, istaknute od stranačkih vođa decembra 1918. Koristeći se kraljevom moći i autoritetom,

veliki uticaj u političkom životu zadobijala je tzv. dvorska kamarila. Neposredno ili preko nje, kralj se mešao u život pojedinih stranaka, stvarajući u njima svoja uporišta, naročito među radikalima i demokratima. Sredinom dvadesetih godina kraljevu produženu ruku su među demokratima činili Košta Kumanudi i Vojislav Marinković. U vojsci se kralj, budući njen zapovednik, oslanjao na tajnu organizaciju „Bela ruka“, kojoj se na čelu nalazio general Petar Zivković, komandant kraljeve garde, s generalima Josifom Kostićem, Dragutinom Okanovićem, Đurom Đokićem, Petrom Mišićem i drugima. Ministri su pretvoreni u obične sprovednike kraljeve politike i izvršioce njegove lične volje. Momčilo Ninčić, jedno vreme ministar spoljnih poslova, spominjao se kao najviši kraljev činovnik u ovom važnom resoru, inače ljubomorno čuванom za predstavnike srpske buržoazije, izuzme li se poverenje koje je nakratko, posle ujedinjenja i u toku Mirovne konferencije, bilo iskazano Anti Trumbiću njegovim imenovanjem za šefa diplomatije u nekoliko prvih vlada.

Izdvojeni položaj kralja u ustavnom sistemu i njegova nadređenost ostalim ustavnim činiocima — uz političke borbe u nerazvijenoj društvenoj sredini, uzdrmanoj socijalnim sukobima i nacionalnim podelama — pogodovali su koncentraciji vlasti u njegovim rukama, na osnovu ili mimo ustavnih propisa, eksproprijacijom prava drugih nosilaca odlučivanja.

Kralj Aleksandar je uticao na politički život oslanjajući se i na strane sile, naročito na Francusku i Čehoslovačku, kao i na finansijske krugove u zemlji i van nje.

Regent je, neposredno posle ujedinjenja, davanjem miga Svetozaru Pribićeviću, uticao da se ne stvori jedinstven srpski politički front udruživanjem radikala i demokrata u jednu stranku — jer bi taj snažni politički blok mogao da ograniči njegovu moć — ne obazirući se na njihovu privrženost monarhiji i centralističko-unitarističkom programu. Njegovom nastojanju naruku su išle i težnje vodstva Radikalne stranke da sačuva svoju individualnost i tradiciju, a na drugoj strani rezerve Hrvatsko-srpske koalicije u Demokratskoj stranci da ova spajanjem s radikalima ne ugrozi svoju jugoslovensku orijentaciju. Aleksandar je znao da s političke scene potisne Nikolu Pašića — snažnog mada već starog radikalskog vođu, istovremeno i nesposobnog da se suprotstavi vladaru — ali se nije ustručavao da mu ponovo ukaže poverenje i dovede ga na političko poprište

kada su to tražili interesi monarhije i srpske buržoazije. Kao radikalski vođi, naizmenično je primenjivao metod prinude i psihološkog omekšavanja, u zavisnosti od toga šta je smatrao korisnijim u određenom trenutku. Hrvatsku opoziciju je plašio vestom propagandom o amputaciji Hrvatske, političkim savezima srpske buržoazije s vrhovima slovenačkog i muslimanskog građanstva, te s hrvatskim disidentima, povratkom Habsburgovaca (čega se sam pribojavao), vojnim pritiskom i pooštavanjem policijskog režima.

Vojska, sa srpskim generalitetom, čija je funkcija bila odbrana granica i teritorijalnog integriteta, proširivana je sve više na zaštitu unutrašnjeg poretka, predstavljajući *ultima ratio* za kralja i režim u svim spoljnim ili unutrašnjim krizama, kao što je pokazalo zavođenje diktature 1929.

Kraljevo ponašanje određivali su interesi srpske buržoazije, jer je dinastija bila njen vrh i najistaknutiji predstavnik srpske političke prevlasti. Najviša vojna i politička sfera vlasti bila je rezervisana za predstavnike srpske buržoazije. Nesrpski funkcioneri u vladi i drugim najvišim upravnim institucijama služili su da ovima obezbede njihovo jugoslovensko obeležje ili „legitimaciju opštedržavnosti“. Od 39 vlada, koliko ih se smenilo u Kraljevini, najveći broj, 30, obrazovali su radikali, na koje se kralj najradije oslanjao, s tim što su oni zadržavali većinu i u ostalim vladama, sem u onima koje su sastavili predstavnici Demokratske stranke. Radikali su u vladi Antona Korošca, obrazovanoj posle skupštinskog atentata i uoči proglašenja diktature, držali gotovo ceo kabinet. Predstavnici srpske buržoazije nalazili su se na položajima oblasnih, okružnih i sreskih načelnika, s pripadnicima drugih naroda koji su podržavali centralističko-unitaristički režim.

Zbog opšte društvene i političke nestabilnosti u Kraljevini, nijedna skupština izabrana u periodu 1921—1929. nije ispunila četvorogodišnji mandat. Na učestalim izborima (1923, 1925. i 1927) buržoazija nije pro vera vala volju biračkog tela, već pokušavala da učvrsti svoju vladavinu, ugroženu nacionalnim sukobima i borbom suparničkih stranaka oko mandata za obrazovanje vlade i oko raspodele ministarskih položaja. Raspisivanje prevremnih izbora nalagali su i različiti pristupi vladajućih snaga rešavanju akutnih nacionalnih i političkih pitanja.

Društvena nestabilnost ogledala se i u čestoj smeni vlada. Za vreme vladinih kriza Narodna skupština je radila samo

delimično, naročito prilikom demisija nekoliko vlada Nikole Uzunovića, od kojih je prva, od 8. do 15. aprila 1926. pala samo posle nedelju dana usled krize izazvane izlaskom Stjepana Radića iz njenog sastava. Tada Narodna skupština nije mogla da zaseda u punom sastavu jer je HRSS, odnosno HSS, apstinirala od učešća u njenom radu. U uslovima neizvesnosti i permanentnih kriza, stvorenih međustranačkim sukobima, kraljevim mešanjem i ličnim razilaženjima ministara, vlade nisu mogle da rade kao kolegijalni organi niti da određuju dugoročnije političke ciljeve i uobličavaju trajnije socijalnoekonomske koncepcije.

Narodna skupština u Kraljevini SHS, stvorena po uzoru na liberalnu građansku demokratiju, sastavljena od profesionalnih političara i seljačkih poslanika, nije bila osposobljena, kao što podsećaju istoričari ove faze parlamentarizma, za razmatranje privrednih i socijalnih pitanja. Po svom karakteru i sastavu predstavljala je tribinu za politička nadmetanja, ustanovu za donošenje zakona i utvrđivanje budžeta. Predstavnici građanskih stranaka koje su imale snažnije ekonomsko zaleđe, kao Slovenska ljudska stranka, ili svojim programima bile bliže problemima sela, kao Savez zemljoradnika, predlagali su reforme skupštinskog tela u smislu uvođenja drugog doma, koji bi se bavio socijalno-ekonomskim pitanjima, odnosno zalagali se za izbor poslanika po strožim profesionalnim merilima.

Tromi i birokratski aparat državne uprave, na kome se, s ostalim činiocima vlasti, održavala zgrada monarhije, rano je podlegao moralnoj degeneraciji, podstičući nepotizam, nerad i korupciju. Vladajuće stranke su pomoću tog aparata osvajale prostor zloupotrebljavajući javnu vlast, služeći se fizičkom i psihološkom prinudom, naročito prilikom izbora. Državni aparat je imao gotovo presudnu ulogu u određivanju njihovog ishoda, jer je državna organizacija prevazilazila snagu stranaka, utičući bitno na opredeljivanje zavisnog činovništva. Izborni ishodi u Kraljevini potvrđivali su da najbolje prolaze one stranke koje sprovode izbore. Izborno zakonodavstvo, s tehnikom raspoređivanja mandata, prilagođavano je interesima vladajuće klase i nacije.

Dobijanje uticajnijeg mesta u državnom aparatu, imenovanje za ministra ili izbor za narodnog poslanika nisu značili samo uključivanje u vrhove vladajućeg sloja, već su otvarali i put za materijalno uzdizanje legalnim i, daleko češće, nedozvo-

ljenim sredstvima, uglavnom tolerisanim zbog mentaliteta ljudi, slabe kontrole i opšte odomaćenosti pojave. Uspeh pojedinca donosio je koristi i njegovim pristalicama jer je ovaj imao obavezu da podržava svoje ljude i dovodi ih na unosne položaje. Predstavnici državnog vrha sve su se više davanjem koncesija vezivali za bankarske i industrijske krugove u zemlji, a posebno u inostranstvu, s vremenom postajući zavisni od stranog kapitala i u neposrednom političkom odlučivanju. Većina rukovodećih ljudi, od vrha do dna odlučujućih instanci, bavila se finansijskim transakcijama i drugim poslovima. Povezivanje državne vlasti sa stranim privatnim i državnim kapitalom vodilo je njihovoj simbiozi i apsolutnoj dominaciji, ostvarivanoj na najraznovrsnije načine. Debate u Narodnoj skupštini o raznim aferama i korupcionaškim poslovima nisu ništa rešavale, pogotovu nisu dovodile do izvođenja njihovih učesnika na optuženičku klupu ni do reformisanja sistema vlasti, ali su otkrivale razmere jednog zla, pozadinu vlasti i ljudskih karaktera, uzburkujući javno mnjenje stepenom zloupotreba i nebiranjem reči političkih protivnika u međusobnim razračunavanjima.

Strani diplomati nisu mogli da jednu od najranjivijih tačaka nove države ne vide u njenoj administraciji. Uprkos ujedinjenju, upravni sistem je u prvoj fazi ostao raznolik. Čak je postojalo više različitih praktično važećih „administrativnih sistema”. Diplomatske predstavnice akreditovane u Beogradu obeshrabrivala su u političkom optimizmu inercija i korupcija jugoslovenske uprave. Tako britanski izvori iz 1925. govore o snazi turske tradicije i balkanskom mentalitetu, upravi kao pravom leglu aljkavosti i korupcije. Kritika je pogađala i rukovodeće političare Kraljevine koji su rasipali vreme u sitnim stranačkim i ličnim intrigama, umesto da više pažnje posvete izgradnji upravnog sistema, kojim bi se ujedinili i zadovoljili različiti sastavni delovi Kraljevine. Uprava je optuživana kao osnovni krivac nezadovoljavajućeg unutrašnjeg stanja. Za vreme diktature britanski diplomati su zabeležili: „No više od osetljivog verskog pitanja, više od zabrinjavajućeg beogradskog centralizma, više od izazovnog velikosrpstva krivi su neefikasnost i nepoštenje administracije sa tradicionalnim uplitanjem političara u rad činovnika.” Britanci su po tim lošim osobinama izdvajali šestojanuarske kabinete Petra Živkovića i Milana Srškića. S uočavanjem niza predubedenja Britanaca i njihovog aristokratskog prezira nad slabostima jedne „balkanske drža-

ve", pogotovu „orijentalnih" odlika stanovništva istočnih delova zemlje, ostaje kao nepobitna činjenica da se razmnožila jedna korumpirana i nesposobna administracija, nezavisno od teritorijalnih razgraničenja, jer se u suštini radilo o agrarnom društvu, to jest narodu koji je pretežno činilo seosko stanovništvo. Brojni su vidovi korupcije: „debeli bakšiš", razni vidovi „podmazivanja", mito, klanske i rođачke veze, korišćenje aparata od strane političara, pronevere državnog novca, masne provizije, afere i skandali činovnika, poslanika, ministara zbog primanja provizije ili favorizovanja poslova od kojih je država imala štete. Činovništvo je naglo narastalo, zbog porasta administriranja, birokratizacije aparata i jačanja represivnih mera. Predratna Srbija je imala 40.000 činovnika, a Kraljevina SHS 1925. godine 280.000, iako je Jugoslavija imala svega tri puta više stanovnika od predratne Srbije (sa Makedonijom i Kosovom).

Zbog delovanja vanparlamentarnih činilaca, uporne odbrane centralizma i unitarizma, i nerešavanja osnovnih socijalno-ekonomskih pitanja — takav parlamentarizam je na kraju izgubio svaki ugled u narodu. Zapadao je u krizu u uslovima sve većeg kraljevog mešanja u politički život, najčešće zakulisnog. Kralj je podsticao rivalstvo stranaka i pojedinih političara, preuzimao arbitražu između sukobljenih strana, konfrontirao političke blokove ili uspostavljao ravnotežu među njima. Kada se HRSS, najjača građanska opoziciona snaga, 1925. sporazumela s radikalima, time se pojačala i pozicija kralja, zainteresovanog za njeno izmirenje s režimom radi očuvanja poretka. Parlamentarne debate i političke borbe vođene su, međutim, pred očima cele javnosti, doprinoseći otkrivanju suštine buržoaske vladavine, motivacija građanskih stranaka i njihovih prvaka, i stvarne pozadine zakonodavnih rešenja i političkih odluka.

Parlamentarizam je nagrizla i agrarna kriza, nagoveštena 1925, kao i druge socijalno-ekonomske protivurečnosti, čije se rešavanje nalazilo u senci borbi za ustavnu reviziju državnog uređenja.

Politički život u Kraljevini SHS karakterisalo je postojanje mnoštva stranaka, koje je odražavalo raznolikost i nerazvijenost socijalne strukture, raznorodnost nacionalnog i verskog sastava, različite stepene ekonomske moći, znatne kulturne razlike, drukčija iskustva u samostalnom državnom životu i političkim borbama u 19. i 20. veku. Na političkom polju našle su se posle 1918. mnogobrojne partije, snažne i slabe, velike i male, stare i

nove, revolucionarne i reformističke, klerikalne i antiklerikalne, jugoslovenske i nacionalne, odnosno regionalne, republikanske i monarhističke, seljačke i radničke, ilegalne i legalne, građanske i socijalističke, staleške i nestaleške. Stranke su stvarale saveze i blokove, menjale frontove i opredeljenja, postajući preko noći od saveznika neprijatelji. Najoštriji sukobi izbijali su između stranaka centralističko-unitarističke i federativne orijentacije. Neke stranke su imale dužu istoriju, gotovo istovetnu s istorijom određenog naroda (radikali, slovenački klerikalci), a druge, više nego efemerne, ugasile bi se odmah po osnivanju. Na opštim izborima 1925. pojavilo se 45 stranaka, koje su se posle izbora proradile. Istupanje ovolikog broja stranaka, kao i brz nestanak ili osipanje mnogih, govori samo za sebe do kojeg je stepena socijalno-politička osnova jugoslovenskog društva bila promenljiva i nestabilna, nacionalno i konfesionalno polarizovana, a stranačke tradicije i strast političkog ispoljavanja žive, nezavisno od stvarnih činilaca odlučivanja u društvu. Razdrobljeni politički front odgovarao je vladajućim snagama i velikim partijama, koje su, u krajnjoj liniji, upijale one sitnije.

U Privremenom narodnom predstavništvu i u Ustavotvornoj skupštini, kao i u kasnijim borbama za reviziju ustava, građanske stranke su se pregrupisavale, stvarala „parlamentarne zajednice“, privremene političke saveze i opozicione ili vladajuće blokove. Snage su udruživane da bi se prihvatile određene mere ili sprečilo njihovo usvajanje, da bi se dobilo u vremenu ili izazvala kolebanja u suparničkim blokovima, da bi se oni podrili uoči izbora ili prilikom sastavljanja vlada i sklapanja režimskih saveza. Hrvatski blok predstavljao je 1922. koaliciju stranaka različitih programa — koju su sačinjavali HRSS, Hrvatska zajednica, Hrvatska stranka prava (frankovci), Hrvatski radnički savez — koaliciju stranaka povezanih u borbi protiv centralističkog režima ali nesaglasnih u pogledu načina ostvarivanja hrvatskih nacionalnih zahteva. Aprila 1923. Federalistički blok (HRSS, SLS, JMO) sačinio je s radikalima Markov protokol (nazvan po Marku Đuričiću, predstavniku Radikalne stranke), sporazum o početku razgovora za rešavanje pitanja državnog uređenja, koji je raskinut čim su radikali sastavili homogenu vladu. HRSS, SLS, JMO i Demokratska stranka istupale su 1924. kao „opozicioni blok“. Radikali i Samostalna demokratska stranka stvorili su „nacio-

nalni blok" (Pašić — Pribićević) na izborima 1925. Posle izbora nastao je Blok narodnog sporazuma i seljačke demokratije radi zajedničkog istupanja u Narodnoj skupštini.

Građanske stranke nisu bile čvrsto organizovane, a uprkos ovom grupisanju ostale su međusobno napovezane — pa samim tim bez jedinstvenih pogleda na svoje klasne interese, ukoliko se nije radilo o suprotstavljanju revolucionarnom radničkom pokretu — i podeljene nacionalno i verski, naročito u pogledu oblika vladavine i unutrašnjeg državnog uređenja.

Srpski građanski front nosile su Narodna radikalna i Jugoslovenska demokratska stranka, od kojih je prva delovala na srpskim područjima i na onima istorijski i nacionalno uzimanim za srpska, a druga na teritoriji cele države, smatrajući sebe — bar nominalno — jugoslovenskom, mada je sve više dobijala srpsko obeležje. Radikali su predstavljali staru i homogenu stranku, pod autoritativnim vodstvom s Pašićem na čelu, stegonošu srpske hegemonije i centralizma. Stranka se posle Pašićeve smrti, 10. decembra 1926. počela osipati, frakcijski deliti, postajući još podložnija uticajima dvora; bila je rastočena dugim ostankom na vlasti, korupcijom, borbama starijih i mlađih generacija u vodstvu, prodorom „provincijalaca" i ljudi s „periferije" u njene vrhove. S demokratima je, uprkos savezima, stalno ulazila u okršaje za uticaj u Srbiji, naročito kada se radilo o pridobijanju glasača na parlamentarnim ili opštinskim izborima.

Jugoslovenska demokratska stranka stvorena je sporazumom vrhova raznih grupa jugoslovenske orijentacije kao zatočnik narodnog jedinstva, ostajući labavo povezana i heterogena od svog osnivanja februara 1919. Proces asimilacije tih raznorodnih grupa — samostalnih radikala, naprednjaka i liberala iz predratne Srbije, s Ljubomirom Davidovićem i Vojislavom Marinkovićem, Hrvatsko-srpske koalicije, sa Svetozarem Pribićevićem, slovenačkih liberalaca i drugih grupa iz Bosne i Hercegovine, Makedonije i Crne Gore — tekao je više nego sporo, pa čak i bezuspešno, kao što je pokazalo odvajanje Pribićevića i njegove grupe, 1924. godine, u Samostalnu demokratsku stranku. S Davidovićem se time Pribićević razišao oko sporazumevanja s Hrvatima na osnovu ustupaka u smislu decentralizacije države, njihove samouprave i obnavljanja normi demokratske vladavine; on je u takvom popuštanju video

opasnost za prevagu srpske buržoazije u hrvatskim krajevima, gde su Srbi predstavljali brojno slabiju snagu.

Politički život nosili su vođi stranaka, kao predstavnici određenih društvenih slojeva i nacija; među njima su preovladivale ličnosti starijih generacija, koje su se politici posvetile davno pre ujedinjenja, ljudi vični političkim borbama, koji su znali da izgrade sopstveni kult u stranci, nametnu joj svoj uticaj i nateraju na poslušnost; na drugoj strani nalazili su se mlađi političari, „arivisti“, koji su tek nastupali. Radi kontinuiteta, stranačka vodstva su se za učvršćenje vlasti kao relikvijama koristila prvacima stranaka iz vremena njihovog osnivanja, iako stvarni uticaj ovih ljudi nije bio bogzna kakav. Radikali su stvarali mit o Aci Stanojeviću, Pašićevom saborcu i prijatelju, dovodeći ga, posle Pašićeve smrti, u Beograd na sednice Glavnog odbora Stranke da iznese svoje mišljenje, posreduje, primiri ili presudi. Razilaženje s politikom stranačkog vođe kažnjavalo se isključenjem. Ugledni radikalni prvak Stojan Protić slomljen je čim se razišao sa Strankom oko državnog uređenja Kraljevine SHS i stranačkim shvatanjem nacionalnih interesa srpske buržoazije. Stranke se nisu procenjivale prema programima, već prema vođama. Biračko telo se opredeljivalo za Nikolu Pašića ili Stjepana Radića, za Ljubomira Davidovića ili Svetozara Pribićevića, Antona Korošca, Mehmeda Spaha, Jovana Jovanovića i druge, manje znane regionalne i lokalne stranačke prvake.

Pašić je jedna od najvećih ličnosti srpske istorije modernog doba, ličnost neproučena, kontroverzna, dugotrajna na političkoj sceni, s harizmom, koja se sa svim osobinama i protivurečnom prirodom teško predaje istoriji. Osnivač je prve moderne političke stranke u Srbiji, koja je decenijama davala pečat razvitku Srbije; reč je o ličnosti koja se nalazila na vlasti pod dvema dinastijama; bio je na čelu vlade punih 12 godina, od 1903. do 1918, dakle u vreme balkanskih ratova i prvog svetskog rata; imao je veliki međunarodni ugled, utirao put ujedinjenju, predstavljao — s kraljem — najzapaženiju ličnost u Kraljevini sve do smrti 1926. Radi se o državniku i političaru, tvorcu spoljne politike, parlamentarcu, vođi stranke, međunarodnom pregovaraču, čoveku koji je za života osporavan, napadan i slavljen, a u nekim srpskim krajevima (Bosanska krajina) čak i diviniziran posle 1918. godine. Đorđe Đ. Stanković smatra, da takvi ljudi ostaju za savremenike i u sećanju više kao društvena

ustanova nego kao pojedinačna pojava. U oceni Pašičeve ličnosti, meša se mit, legenda i stvarnost. Niko Županić je ocrtao neke karakteristike Pašičevog duha: „prisebnost i mirnoća u najtežim prilikama života“, lako prosuđivanje ljudi, uzdržljivost bez odavanja emocije; praktičan i realan pogled; političar u kome se stiče i dobar psiholog, sa smislom za dalekovid manevar kojim će taktički nadvladati protivnika. Ovaj ćutljivi i zatvoreni čovek, znao je puštati da vreme protiče, ali i ne zastajati u izgrađivanju vizije razvitka, sa svim svojstvima „pragmatičnog“ i „utilitarnog“ političara u dnevnoj praksi. Metod Pašičevog političkog rada je osoben: nastojao je da o svojim namerama, akcijama, misijama ne ostavlja nikakav trag, prepuštajući rad drugima. Mnoge akcije izvodio je tajno, mimo vlade i Glavnog odbora stranke. Malo je govorio u službenim razgovorima, puštajući sagovornike da oni iznesu svoje utiske, raspoloženja, gledišta, kako bi došao do što više obaveštenja. Imao je opsesiju vlasti i radio preko poverljivih ljudi. Bilo mu je važno da saradnici slušaju i učestvuju u izvođenju njegovih koncepcija, a mnogo manje kakav je njihov moralni profil. Znao je izazivati događaje i stavljati protivnike pred svršen čin, isto tako kao što je — budući dalekovid — ponekada privremeni poraz shvatao kao koristan u budućnosti. Iznever avaj ući parlamentarnu praksu čuvao je „fasadu“ parlamentarizma. Služio je kralja, iako je i te kako znao da se sa njime ne slaže, ali ne i da radi protiv njega. Iako je kao starac ušao u novu istorijsku epohu koju je dobrim delom pripremio, već narušenog zdravlja, nije bilo sumnji da će ga kralj i srpsko građanstvo uvek iskoristiti u kritičnom trenutku. Odsustvovanje sa vlasti teško je doživljavao, ali mu se raspoloženje vraćalo čim bi se vratio na svetlost političke pozornice i ponovo utonuo u političke borbe. Stranci govore o njegovom lošem zdravlju, sporosti, čak tromom delovanju, ali su svesni da svi poslovi staju kada Pašić ode na odmor ili lečenje. Pašić se nije klonio parcijalnih sporazuma, sa manjim strankama i grupama, potkupljivanja i kompromisa. Stoga je iza Pašića ostao i izraz „pašičevština“ koji je sadržavao najružnije strane politike. Posle smrti Pašičeve, nijedna ličnost nije mogla da se upoređuje sa njegovim ugledom i autoritetom. Hrast je bio nezamenjiv. Nailazi serija minornih političara (Nikola Uzunović, Velja Vukićević, Milan Srškić, itd.).

Britanski diplomati gledali su u Svetozaru Pribićeviću „arhicentralistu“ i „asimilacionistu“, za koga „hrvatsko pitanje“ nije postojalo. Za njega su svi stanovnici nove Kraljevine bili Jugosloveni. Svaki onaj koji je drukčije mislio bio je za Pribićevića „separatista“, „proaustrijanac“ ili „promadžar“, neprijatelj države.

Stranci su Korošeca ocenjivali kao sveštenika, koji stoji na čelu „papističke“ stranke (SLS), čoveka „uglađenog nastupa“, „politički lukavog“, ali bez „konstruktivnog programa“. Smatrali su da je uticaj stekao ukorenjenošću među slovenačkim seljaštvom; pre svega što je bio dosledni predstavnik slovenačkih regionalnih težnji (očuvanja unutrašnje autonomije) i državnik svestan da spoljne opasnosti koje su pretile još nacionalno neintegrisanoj slovenačkoj naciji ovu obavezuju da se oslanja na Srbiju u slučaju izbijanja spoljne opasnosti iz Italije i Austrije. Slovenački katolici su ga snažno podržavali, iako je njegov klerikalizam nailazio na oštro suprotstavljanje Stjepana Radića, ljutog antiklerikalnog političara. Iako je Radić znao da je hrvatski narod bio duboko religiozan, nije dao Crkvi da se meša u hrvatsku politiku.

Glavni otpor centralističko-unitarističkom režimu pružala je hrvatska buržoazija preko Hrvatske republikanske seljačke stranke, koja je izrasla u nacionalni pokret Hrvata za reviziju Vidovdanskog ustava.

Seljačka ne samo po nazivu, HRSS uskoro se našla pod uticajem vrhova hrvatskog građanstva, koje je bilo nezadovoljno svojim političkim i ekonomskim položajem u Kraljevini SHS i nastojalo da postane ravnopravan sudeonik u vlasti. Svoju snagu HRSS je pokazala već na izborima za ustavotvornu skupštinu, a porastom svog uticaja naročito zaprepastila vladajuće srpske snage na izborima 1923, dobivši 473.733 glasa i 70 poslaničkih mesta, i 1925, kada je povećala broj pristalica na 545.466, pa i zadržavanjem uticaja na izborima 1927, mada smanjenog, osvojivši 368.320 glasova i 61 poslaničko mesto, uprkos pritisku i izbornom teroru vlasti. No svojim akcijama van Parlamenta HRSS je olakšavala posao radikalima i hranila sumnje zatrovanih pristalica centralizma i unitarizma da se stvarno radi o prevratničkoj antijugoslovenskoj stranci. Primenjivanjem metoda bojkota Narodne skupštine i apstinencije u njoj, ona je van tog tela pokretala problem državnog preuređenja. Stvaranje Hrvatskog narodnog zastupstva od poslanika izabranih u

Hrvatskoj dovelo je do pre naglašavanja njenog individualiteta kao organizma izdvojenog iz Kraljevine, što se naročito manifestovalo u memorandumu koji je Zastupstvo uputilo međunarodnoj Denovskoj konferenciji 1922, te u njegovim zaključcima da neće priznati finansijske i druge obaveze nametnute hrvatskom narodu. Pristupanje HRSS Seljačkoj internacionali 1. jula 1924. posebno je zaprepastilo vladajuće krugove. Ove akcije, kojima je HRSS nastojala da zainteresuje strane političare i javno mnjenje za hrvatsko pitanje, a na drugoj strani da natera centralističke i unitarističke snage na popuštanje, vladajući krugovi uzeli su kao dokaz da hrvatska opozicija dovodi u pitanje jedinstvo države.

Hrvatska republikanska seljačka stranka proširivala je svoj uticaj na selu stvaranjem mreže kulturnih organizacija. HSS je bila među onim građanskim strankama koje su imale najčvršću organizaciju. Stranka nije ostala na obliku klasičnog političkog organizovanja, uključujući u svoju organizacionu strukturu od 1925. godine „Seljačku slogu“ — hrvatsko seljačko, prosvetno i dobrotvorno društvo sa sedištem u Zagrebu i ograncima po selima. Ogranci nisu osnivani samo u Hrvatskoj već i u Bosni i Hercegovini, Dalmaciji, Slavoniji, Sremu, a delimično i u Bačkoj i Banatu. U okviru ogranaka postojali su tamburaški i pevački zborovi, dramske sekcije, „sud dobrih i poštenih ljudi.“ Svojim prosvetnim i dobrotvornim funkcijama „Seljačka sloga“ je praktično radila za HSS, mobilisajući seljaštvo na koncepciji da je ono homogen društveni sloj. Iz toga je proizlazilo da organizacije „Seljačke sloge“ okupljaju celo hrvatsko seljaštvo a ne samo članstvo stranke, najaktivniji politički deo seljaka. Seljaštvo se, jednom rečju, tretiralo kao hrvatski kulturno-socijalni pokret. U propagandi je širenjem seljačke kulture život na selu trebalo učiniti lepšim i pomoći da se izađe iz „gospodarske krize“.

Na čelu HRSS/HSS nalazio se obrazovani ali i impulsivni političar Stjepan Radić, sklon neočekivanim zaokretima, rečit i inventivan, ne uvek i dosledan u svojim opredeljenjima. Stranka je oživela politički život na hrvatskom selu, pomogla razotkrivanju pozadine vladavine suparničkih srpskih stranaka i suzbi-la pretenzije klerikalaca da se nametnu hrvatskom političkom vodstvu koristeći se tezom da su Hrvati katolički narod. Pružila je otpor režimu i njegovom nasilju na hrvatskom selu i u Hrvatskoj uopšte. Zaneta rešavanjem hrvatskog pitanja, politič-

ke forme nacionalne neravnopravnosti, ona je u svojoj inostranoj aktivnosti i propagandi težila da skrene pažnju savezničkih sila na političku oligarhiju srpske buržoazije u Kraljevini i na podređeni položaj Hrvatske, uprkos njenom značaju za evropsku civilizaciju u prošlosti i sadašnjosti. Strankini emisari u inostranstvu voleli su da iznose ovakve argumentacije kako bi izazvali strani interes za jugoslovenske unutrašnje odnose. Prihvatajući Kraljevinu, samo preuređenu, s obezbeđenim položajem hrvatske buržoazije u njoj, vodeći krugovi HRSS doprinosili su suzbijanju separatističkih snaga u Hrvatskoj, regrutovanih uglavnom iz redova oficira i činovnika bivše Austro-Ugarske, kao i frankovaca, koji su radili protiv nove države u zemlji ili u emigraciji, ali su ih i metodologijom neadekvatnog otpora režimu pothranjivali u njihovoj antijugoslovenskoj aktivnosti.

U svojstvu predsednika Hrvatskog seljačkog kluba po nalogu Stjepana Radića, koji se nalazio u zatvoru, Pa vie Radić je 27. marta 1925. izjavio da Stranka prihvata Ustav i dinastiju Karađorđevića, čime se odrekla republikanstva u svom programu. Hrvatska republikanska seljačka stranka promenila je ime u Hrvatska seljačka stranka (HSS). Priznajući monarhiju, stranka Stjepana Radića je pristala da deli odgovornost u vladama Kraljevine, istina zakratko, 1925—1927. Kao smetnji da se postigne sporazum sa hrvatskom opozicijom, radikali su okrenuli leđa Svetozaru Pribićeviću. Kompromis iznuđen 1925. nije protivurečio opštoj orijentaciji hrvatske opozicije, koja je težila pronalaženju zajedničkog jezika s radikalima radi revizije Ustava, a na drugoj strani prinuđivao je ove na deobu vlasti. Taj kompromis, od KPJ ocenjen kao kapitulacija, odgovarao je i dvoru, koji je, umesto da osudi HRSS, uspeo da je privoli na saradnju omogućenu prethodnim odricanjem njenog vodstva od zalaganja za republikanski oblik vladavine.

Savez između HSS i radikala nagoveštavao je na samom početku da nije dugog veka. Stjepan Radić je sudelovao u vladi, ali nije propuštao da kritikuje njene mere koje nisu odgovarale njegovim pogledima. Raskid te kratkotrajne saradnje značio je, pre svega, da su odnosi između srpske i hrvatske buržoazije zapali u krizu i da je kraj parlamentarizma na pomolu.

Nasuprot Pašiću, Pribićeviću i Korošcu, stajao je Stjepan Radić sa „hrvatskom seljačkom republikom“. Milosav Janićijević objašnjava tajnu uspona i uspeha HRSS (HSS) time što je Stjepan Radić uspeo formulisati „nacionalizam puka“ ili „se-

ljački nacionalizam", koji je spajao borbu za „socijalne pravice“, za ekonomske, političke i kulturne slobode masa, sa očuvanjem nacionalne individualnosti Hrvatske i njene državnopravne tradicije, zapravo sa njenim društvenim i nacionalnim oslobođenjem. Radić je bio odan „mirotvornoj seljačkoj republici“ i „slovenstvu“, nasilje je osuđivao „na tolstojevski način“, zanosio se „imaginarnim panslovenstvom“. U ovom nedoslednom i nepredvidljivom političaru Krležu je naslutio „prototip zbunjenog malograđanskog intelektualca kolebljive političke svesti“.

Zanimljivo je da britanski diplomati njegov politički metod (bojkot) ili izbegavanje kontakta sa Beogradom objašnjavaju težnjom „da ne bi lukavstvo njegovih protivnika potkopalo vernost njegovih pristalica“. Ocenjuju ga kao „visoko obrazovanog čoveka“, ali „duha pomalo neuravnoteženog i sklonog idealizmu“. Nije bilo teško zapaziti da nije imao „dlake na jeziku“, ali su se vlasti jedno vreme pokazale „mudro strpljivim“, dozvoljavajući mu da kaže sve što je imao da kaže, i pored njegovih „izazovnih reci“. Strastan govornik, bio je spreman da se upusti u izli ve oratorstva čak i na sportskom igralištu. „Bio je“, stoji u godišnjem izveštaju britanskog poslanstva za 1924, „naizmenično, predusretljiv i hladan, izjašnjavajući se u jednom trenutku za parlamentarnu monarhiju engleskog tipa, da bi u sledećem trenutku zahtevao jednu, gotovo nalik na sovjetsku federaciju balkanskih seljačko-radničkih republika.“ Za Pašića i Radića Britanci su 1925. pisali kao o „nepredvidljivim“. Radića će naredne godine označiti kao „neodgovornog demagoga“, koji gazi obećanja o saradnji. Svesni su, međutim, da su hrvatski seljaci jedno vreme u Radića gledali kao u „poluboga“. Britanci ga nisu cenili kao „administratora“, smatrajući ga čak krajnje neefikasnim, ali izdvajaju njegovu bitnu osobinu ideologa. Po njima, on je bio „prepun raznovrsnih ideja, od kojih su mnoge ispravne, ali često kontradiktorne ili neprimenljive. Na žalost, on koristi svaku priliku da bi održao govor, pa bilo to i u pozorištu, ili na fudbalskoj utakmici, a njegova nedoslednost, žestina i pomanjkanje takta često dovode u nepriliku njegove prijatelje i daju argument njegovim protivnicima.“

Stvaranje Seljačko-demokratske koalicije (SDK) 1927. godine zadalo je nov udarac velikosrpskoj prevlasti zbližavanjem Stjepana Radića i Svetozara Pribićevića — do juče, izgledalo je, nepomirljivih protivnika — koje je bilo neočekivano koliko

god da je politički život Kraljevine obilovao iznenadnim preokretima i preorijentacijama, promenama frontova i izneve-
ravanjima programa. Pribićević je napravio politički *salto mortale* pretvarajući se od najubedjenijeg centraliste i predstavnika narodnog jedinstva u saveznika Stjepana Radića, pošto je prethodno bio odbačen od kralja i radikala, koji u njemu nisu mogli da nađu protivtežu snazi hrvatskog pokreta. Razočaran, obreo se u Radićevom zagrljaju kao jedan od dva predsednika SDK, čime je ojačao hrvatsko-srpski opozicioni front severno od Save i Dunava, u Lici, Kordunu i Baniji, Dalmaciji, Gorskom kotaru, Bosni i Hercegovini.

Činioci slovenačkog političkog života 1918. bili su Sloven-
ska ljudska stranka, liberali i socijaldemokrati, jedinstveni u odbrani slovenačkih nacionalnih interesa od Italijana i Nemaca, ali na unutrašnjem političkom poprištu sučeljeni u borbi za vlast i uticaj na slovenačkom selu, te među građanstvom i radništvom. Bivša katolička stranka, proaustrijski orijentisana, SLS je brzo napravila zaokret i počela da se navikava na političku sredinu u Kraljevini. Stranka je, sem početnog nepoverenja te sredine prema njoj, morala da prevaziđe u svojim vlastitim redovima bojazni od novog odnosa snaga u jugoslovenskom prostoru, od premoći pravoslavlja i od radničkih nemira na slovenačkom tlu. Od postanka monarhistička, SLS je, napustivši privremeno republikansko opredeljenje, našla kompromis s vladarem i srpskom buržoazijom, rukovodeći se pri toj potrebi da zaštiti slovenačke nacionalne interese, potisne tradicionalne rivale na slovenačkom političkom poprištu — liberalne — i obezbedi što povoljnije privredne i kulturne uslove za Sloveniju u Kraljevini SHS. Oportunistička filozofija ove stranke najbolje se ispoljavala u njenom odnosu prema Vidovdanskom ustavu, za koji nije glasala, iz bojazni da ne izgubi prestiž među Slovencima zbog izjašnjavanja za centralističko-unitarističko uređenje, iako joj to kasnije nije smetalo da učestvuje u vladama koje su se suprotstavljale ustavnoj reviziji. Saradujući sa srpskom buržoazijom, slovenački klerikalci su paralisali opasnost od hrvatske prevlasti u Sloveniji i slabili front HRSS, koja se borila protiv klerikalizma na hrvatskom selu. Druga slovenačka grupacija, liberalna, okupljena oko Alberta Kramera i Gregora Zerjava, pripadala je centralističko-unitarističkom frontu, podržavajući Pribićevića, a kasnije i šestojanuarski režim.

Oslonjena na razvijenije materijalne snage, iznikle u vreme Austro-Ugarske, slovenačka buržoazija je znala da joj jugoslovensko zaleđe pruža sigurnu odbranu nacionalnog opstanka, perspektivu okupljanja Slovenaca u jedinstvenu Sloveniju, izvore poljoprivrednih i industrijskih sirovina, i zahvalno tržište. Braneci svoju autonomiju ona je čuvala slovenački nacionalni i privredni integritet, razvijala ekonomiju, školstvo i kill turne ustanove, neposredno zainteresovana i za obuzda vanje hrvatskog nacionalizma. Srpska buržoazija je nastojala da se u vladavinskim kombinacijama nađe u savezu s nesrpskim strankama, posebno sa SLS i Jugoslovenskom muslimanskom organizacijom, tim pre što su one bile regionalne i izrazito konfesionalno obojene, manje opasne za vladajuće srpsko jezgro države do 1939. godine. Slovenački političari predstavljali su „jezičak na vagi“ u kriznim trenucima srpsko-hrvatskih odnosa, arbitražu, činilac ravnoteže između sukobljenih buržoazija najjačih nacija. Zajedno s Jugoslovenskom muslimanskom organizacijom, Slovenska ljudska stranka je u politici srpske buržoazije iskorišćavana u svrhu zaokruživanja i izolovanja Hrvata. Ova politička ideja nije bila strana Pašiću još i pre stvaranja Kraljevine SHS, izražavajući se u vidu kombinacija o povezivanju Srbije sa Slovenijom preko Dalmacije i Like ili uspostavljanju specijalnog srpsko-slovenačkog koridora preko severne Hrvatske. Vođa SLS Korošec smatran je nezamenljivim članom vlada Kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije, mada u njima nije učestvovao za vreme apstinencije svoje stranke prilikom donošenja Vidovdanskog ustava, zatim u periodu 1924—1927, tokom saradnje Pašić — Pribićević i Pašić — Radić, s obzirom da u njihovim vladavinskim kombinacijama nije bio potreban, i 1931—1935, kada su u Sloveniji vladali liberali i on bio konfiniran.

Savez zemljoradnika je prihvatao unitarizam, tražio rešavanje agrarnog pitanja i propagirao koncepciju „zadružne države“. Kao i ostale seljačke stranke, istupao je protiv komunista. Prema njegovim programskim stavovima, komunisti su hteli da uspostave „varošku diktaturu“, koja je težila podložništvu seljaštva, najbrojnijeg društvenog sloja, malobrojnim radnicima. Predvođen starim i iskusnim političarem Jovanom Jovanovićem („Pižonom“), Savez zemljoradnika je dobijao glasove uglavnom u Srbiji i selima Bosanske krajine; ova su se u vreme izbornih kampanja pretvarala u poprište za odmeravanje poli-

tičke snage raznih stranaka i njihovih pravaka, od kojih nijedan nije bio škrt na obećanjima, a ta jalova stranačka nadmetanja dovodila su do političke premorenosti seljaštva potkraj razdoblja parlamentarizma. Praktično sve više odvojeni od sela i njegovih problema, prvaci ove stranke su zaslužili prezriv naziv — „terazijski zemljoradnici“.

Hrvatska seljačka stranka, najuticajnija među zemljoradničkim strankama, razlikovala se od Saveza zemljoradnika po tome što je osvajala sve više prostora na hrvatskom selu i dominirala u političkom životu Hrvatske kao predstavnik nacionalnih interesa celokupnog hrvatskog naroda. Ona je u nerešenom nacionalnom pitanju videla izvor svih društvenih nevolja u Hrvatskoj. Širenju moći HSS pomagao je i teror vlasti protiv hrvatske opozicije, iznuđujući zbijanje nacionalnih redova. Strankinom rastućem uticaju na selu išla je u prilog i činjenica što je KPJ u to vreme bila slaba, u ilegalnosti, nespremna do 1923. da prizna postojanje nacionalnog pitanja, čime je olakšavala hrvatskoj buržoaziji da seljačke mase uzme pod svoje političko okrilje.

Slovenska ljudska stranka je držala pod kontrolom slovenačko selo, oslonjena na sveštenstvo, građanske klerikalne slojeve i značajnu ekonomsku moć, čiji su nocioci bili poljoprivredno zadrugarstvo, banke, štedionice i drugi kreditni zavodi. Jugoslovenska strokovna zveza je okupljala deo slovenačkog radništva, a fiskulturno udruženje „Orel“ omladinu klerikalne orijentacije, nasuprot udruženju „Soko“, koje su vodili liberali.

Jugoslovenska muslimanska organizacija prvenstveno je izražavala interese imućnih Muslimana. Njeno vodstvo je sprovodilo neprincipijelnu politiku kompromisa i pogađanja sa srpskom vladajućom klasom — raspoloženo da učestvuje u svakoj vladavinskoj kombinaciji iz koje je nešto moglo izvući za sebe — a na drugoj se strani zalagalo za autonomiju Bosne i Hercegovine, elastično odstupajući od ovog rešenja ukoliko su to nalagali pojedinačni ili kolektivni interesi bogatih muslimanskih slojeva. U historiografiji je zapaženo da je Jugoslovenskoj muslimanskoj organizaciji otežano da ističe zahtev za autonomijom nakon srpsko-hrvatskog sporazuma, jer se našla izložena pritisku kako radikala, tako i HSS da se Muslimani izjašnjavaju za Srbe ili Hrvate.

Na teritoriji Makedonije, Kosova i Metohije i Sandžaka delovao je Džemijet, koji je na verskoj osnovi okupljao pristalice

iz redova albanskog i turskog stanovništva. Politički i socijalno konzervativan, verski obojen, pod uticajem hodža, on je do 1925. podržavao režimske stranke, dobijajući zauzvrat male ustupke.

Radnička klasa u Kraljevini bila je politički nejedinstvena, dajući glasove reformističkoj socijaldemokratiji i građanskim strankama. Kada su se krajem 1921. u Beogradu, socijaldemokratske stranke — Jugoslovenska socijaldemokratska stranka Slovenije, Socijaldemokratska stranka Jugoslavije i Socijaldemokratska radnička partija Jugoslavije — ujedinile u Socijalističku partiju Jugoslavije (SPJ), pod vodstvom Etbina Kristana, Vilima Bukšega, Dragiše Lapčevića, Vitomira Korača i Živka Topalovića, socijaldemokratski front je samo formalno stvoren, jer su se neki uticajni stranački prvaci uskoro povukli ili umrli, a stranka ostala labavo povezana i iznutra nagrizana stalnim trvenjima i borbom za vlast. Reformistički program socijalista nije odgovarao političkim i ekonomskim prilikama u Jugoslaviji i njenoj socijalnoj strukturi, s izrazitom prevagom seljaštva nad malobrojnim radništvom, usled čega Socijalistička partija Jugoslavije nije postala uticajni činilac političkog života do svog faktičkog raspada uoči ukidanja parlamentarizma. Centralističko-unitarističko opredeljenje socijalističkog vodstva takođe nije odgovaralo stvarnosti neravnopravnih nacionalnih odnosa. Pozivi socijalista na poštovanje parlamentarne prakse u vreme njenog svakodnevnog gaženja, a na drugoj strani zahtevi za primenu metoda vaspitanja i prosvetavanja, u jeku političkih obračuna režima s komunistima i buržoaskom nacionalnom opozicijom, zvučali su krajnje neubedljivo i delovali neumesno. Socijalisti su održavali minimalan uticaj zbog svog monopolnog položaja u ustanovama osiguranja, radničkim komorama, berzama rada, pa i zbog držanja nekih sindikalnih organizacija, preko kojih su mogli da utiču na izvestan broj radnika i korumpiraju ih, iskorišćavajući njihove životne nedaće, ali pre svega zbog borbe protiv komunista i paralisanja njihovog uticaja, koju su vodili u saradnji s buržoazijom i njenim aparatom vlasti.

Jugoslovenska republikanska stranka, i pored naprednih i principijelnih političara u njenom sastavu, s Jašom Prodanovićem na čelu, ostala je bez uticaja u političkom životu, ali dosledna u odbrani republikanizma, smatrajući da sva zla dolaze od monarhije. Republikanci su priznavali nacionalnu

individualnost Srba, Hrvata i Slovenaca. Smatrali su da pri donošenju ustava treba odbaciti princip brojnosti naroda koji ide u prilog Srbima. Ljubomir Stojanović, inače filolog, pisao je 0 posebnom „makedonskom dijalektu“, koji nije ni srpski ni bugarski. U nekim programskim dokumentima republikanci pominju „makedonsku autonomiju“.

Jedno krilo crnogorskih federalista izjašnjavalo se za autonomnu Crnu Goru u sastavu Kraljevine SHS, a drugo za obnovu crnogorske državnosti. Crnogorski federalisti su se stranački organizovali tek 1925. godine, iako je jedna grupa federalista u izornoj kampanji 1923. stavila u centar pažnje problem državnopravnog uređenja zemlje u kojemu bi Crna Gora dobila „ravnopravan položaj“. Programska načela generala Radomira Vešovića polazila su od autonomije Crne Gore pod dinastijom Karađorđevića. Crnogorski federalisti nisu bili kompaktna stranka, jer su pojedinci i grupe u njenom okviru imali različite prilaze o položaju Crne Gore u Kraljevini SHS i izdvajanju iz njenog sastava, što je bilo karakteristično za njeno separatističko krilo. Mihailo Ivanović se izjašnjavao za federativno uređenje, a Sekula Drljević za republiku. I federalističko i separatističko krilo glorifikovali su Crnogorce kao Srbe, čak kao one koji su imali „vodstvo“ u srpstvu. Program federalističke stranke iz oktobra 1925. predviđa saveznu državu jugoslovenskih naroda, sa velikim pravima federalnih jedinica. Separatistička grupa Sekule Drljevića saradivala je s hrvatskom opozicijom u okviru Seljačko-demokratske koalicije; Drljević je uživao poštovanje Stjepana Radića, mada nije imao presudan uticaj među federalistima, zbog svog ekstremnog antisrpskog kursa, koji će ga u kasnijem razvoju događaja približiti ustašama. Drljevićevi politički protivnici u Crnoj Gori nazivali su ga „frankovačkim moračkim barjaktarom“. Sa svojim malobrojnim pristalicama u Crnoj Gori prihvatao je pseudohistorijske teze hrvatskih ultranacionalista o Crnogorcima kao „Crvenim Hrvatima“. Iracionalna antisrpska nota sve ga je više obuzimala, da bi se najzad ispoljila u nemogućnosti da živi

1 radi u Beogradu ili „na Terazijama“, kako je govorio, već u Zemunu gde je vodio advokatsku kancelariju, ipak dovoljno blizu centra političkog života.

KPJ je kao zabranjena nastavila tajnu delatnost u zemlji i inostranstvu kao sekcija Kominterne, ali bez mogućnosti da se jače izrazi i postane uticajniji činilac političkog života Kraljevi-

ne SHS. Bez obzira na svoju potisnu tost iz političkog života, ona je ostala na nišanu režima kao glavni protivnik. Dok su druge opozicione građanske snage usmeravale aktivnost protiv vladajućeg režima, nastojeći da ga zamene ili da se sa njim nagode oko podele vlasti, dotle su komunisti bili ona snaga koja je išla za izmenom postojećeg sistema društvenih odnosa. KPJ je inkriminisana tim teže što ju je režim tretirao kao sprovodnika tuđih interesa, Kominterne i SSSR-a, snagu koja je nasilnim putem radila na promeni ustavnog poretka. Razlikovala se od ostalih građanskih partija (sem Demokratske stranke) po svojoj jugoslovenskoj rasprostranjenosti, po svojim organizacionim osobinama (kadrovska partija, način prijema članova, princip demokratskog centralizma, itd.), ideologiji, pripadništvu internacionalnoj centralizovanoj organizaciji, postojanju organizacije mladih komunista (SKOJ), radu članova u organizacijama Kominterne i za njen račun u evropskim zemljama, SSSR-u Kini, SAD (u svojstvu instruktora, na radu u aparatu Kominterne u Moskvi, itd.), postojanju paralelnih rukovodstava u zemlji i u inostranstvu, te delovanju komunističkih centara u Austriji, Čehoslovačkoj, SSSR-u, itd.

Od juna 1921. započelo se ubrzanije raditi na ilegalnom organizovanju, ali KPJ u tom pogledu nije bila jedinstvena. Plenum Centralnog partijskog veća istog meseca izabrao je Zamenički izvršni odbor, u koji su ušli Moša Pijade, Triša Kaclerović i Košta Novaković, čiji se zadatak sastojao u preuzimanju rukovođenja ilegalnom partijskom organizacijom ukoliko bi došlo do hapšenja članova Veća. Septembra te godine formiran je u Beču, pod uticajem Sime Markovića, Zagračni komitet KPJ, čime je praktično stvoreno dvojno rukovodstvo. Propust da se izrade elementi ilegalne i kadrovske partije u ranijem periodu, odnosno isključivo oslanjanje na parlamentarne oblike borbe, osvetio se komunistima dvostruko: bez ilegalnih organizaciono-idejnih centara, masovna partija nije mogla da pruži otpor buržoaskom napadu koji bi odgovarao njenoj brojnoj snazi i uticaju; na drugoj strani, izgrađivanje nove organizacije moralo je da počne u neuporedivo složenijim uslovima, pod neposrednim pritiskom režima i kroz sukobe različitih shvatanja o novom načinu organizovanja, rasprave o uzrocima poraza, oblicima saveza s radničkom klasom i drugim društvenim slojevima, budućem programu.

Uzrocima poraza KPJ 1921, njenim organizacionim pitanjima i okončavanjem frakcijske borbe između levice i desnice, kao i nacionalnim, seljačkim i sindikalnim pitanjem, bavile su se partijske konferencije i kongresi od 1922. do 1928. Zamenički izvršni odbor je, izvukavši pouke iz nedavnog poraza, prišao obnovi partije stvaranjem ilegalnih organizacija, posvećujući pažnju, na drugoj strani, radu sindikata i legalizaciji zabranjenog SKOJ-a u formi Saveza radničke omladine Jugoslavije (SROJ). Desna frakcija, sa Simom Markovićem na čelu, odbila je na Prvoj konferenciji KPJ, održanoj u Beču jula 1922. zahteve Koste Novakovića i Pavia Pavlovića da raspravlja o uzrocima poraza, smatrajući, po Markovićevim rečima, da partija nije ni bila razbijena, već da se u redu povukla. Teze i Rezolucija o političkoj situaciji i zadacima Partije, usvojeni na ovoj konferenciji stoje na stanovištu stišavanja nacionalnih pokreta i približavanja „plemenske buržoazije” u ime stvaranja klasnog jedinstva jugoslovenskog proleterijata i perspektive revolucije. Kamil Horvatin i Sima Marković ocenjuju koncepciju nacionalnog jedinstva i građanske sukobe po nacionalnoj liniji kao „nacionalističku psihozu”. Lovro Klemenčić je odbacivao ideju narodnog jedinstva kao „masku imperijalizma velikosrpske buržoazije”. Pojam „plemena” je zadržan, ali Košta Novaković već 1922. govori o „plemenskom problemu” u Kraljevini SHS, čime praktično uvažava nacionalne posebnosti koje treba da reše pitanje svog unutrašnjeg položaja slobodno, na osnovu prava samoopredeljenja.

Druga konferencija KPJ, maja 1923, takođe održana u Beču, protekla je u znaku pobede „levice” i izbora Triše Kaclerovića za sekretara. Iako izložena žestokom pritisku režima, KPJ je razvijala partijsku štampu, organizovala štrajkove rudara, železničara, pomoraca, i preko svojih ilegalnih članova učestvovala u njima, vodila tarifne akcije, suprotstavljala se nacionalističkim organizacijama. Organizovala je akciju za pomoć gladnima u Rusiji i prihvatila bugarske komuniste koji su prebegli u Kraljevinu SHS posle ubistva zemljoradničkog vođe Aleksandra Stambolijskog i propasti septembarskog ustanka 1923. Iskorišćavajući „demokratsko-pacifističku eru” pod vladom Ljubomira Davidovića, KPJ je obnovila legalan rad preko Nezavisne radničke partije Jugoslavije (NRPJ) i Nezavisnih sindikata 1923–1924. godine, ali je buržoazija ovu njenu formu legalnog delovanja ubrzo onemogućila. Udar buržoazije na NRPJ i

Nezavisne sindikate ponovo je zatekao ove organizacije nespremne, politički slabe, razjedene sporovima i bez organizacionih veza s masama, posebno s industrijskim radništvom.

Druga konferencija dovela je do otvorenog sukoba partijske većine i „opozicije“, ali nije došlo do bitnih promena pogleda KPJ na način i oblik rešenja nacionalnog pitanja, sem što je ponovljeno pravo na samoopredeljenje do otepljenja, a revolucija i balkanska federacija ostali su ciljevi Partije. Tek su u tezama koje je podneo Košta Novaković razmatrana nacionalna i „plemenska“ pitanja, shvaćena ipak kao posledica klasnog sukoba „jugoslovenske buržoazije“. Odlučeno je da se o tim pitanjima, nacionalnim i „plemanskim“, otvori javna rasprava.

Nepogodna klima u Partiji i oštra borba frakcionaških grupa u njenom vrhu nisu samo paralisale politički rad komunista i ometale pronalaženje odgovarajućih organizacionih oblika, već i sprečavale raščišćavanja složenih idejnih pitanja od kojih je zavisio dalji uspeh revolucionarne borbe. KPJ je gubila seljačke mase, koje su postajale plen i udarna snaga sitnoburžoaskih partija, pre svega HRSS. „Desnica“ je bila protiv povezivanja sa seljaštvom, smatrajući ga „rezervom buržoazije“, suprotno „levici“, koja je držala da svako odvajanje Partije od seljačkih masa, u zemlji u kojoj su one predstavljale daleko najveći deo stanovništva, znači gubitak glavnog uporišta. U vezi sa sindikalnim pitanjem „desnica“ je bila uverena da sindikati treba da deluju samostalno, da rade na ekonomskom poboljšanju položaja radničke klase, pa da samim tim, sindikalnu borbu treba odvojiti od borbe Komunističke partije; nasuprot tome, levica je u delatnosti sindikata videla mogućnost vaspitanja radnika i njihovog pripremanja za revoluciju, zalažući se za rad komunista u radničkim sindikatima.

Pod uticajem Sime Markovića, na nacionalni sukob buržoazija i dalje se gledalo kao na konkurentsku borbu hrvatske, slovenačke i srpske buržoazije. Ipak, razvitak političkog života u Kraljevini, uz sticanje novih saznanja i sabiranje loših iskustava, nije mogao da ne načne komunističko gledište o „nacionalnom jedinstvu“, koje se od Osnivačkog kongresa SRPJ(k) razlikovalo od stava vladajuće buržoazije samo po klasnom pristupu unitarizmu. Početak rasprave o ovom pitanju nagoveštavala je već pomenuta diskusija Koste Novakovića na Prvoj konferenciji KPJ. U prilog reviziji tog neodrživog gledišta išli su i Druga konferencija KPJ u Beču, Kominternino pridava-

nje značaja nacionalnom pitanju i obrazovanje NRPJ. Otvaranjem rasprave o nacionalnom pitanju u okviru Nezavisne radničke partije Jugoslavije maja 1923, što je bio vid priprema za održavanje Treće konferencije KPJ u Beogradu januara 1924 — manifestovala se težnja da se uobličí jasnija koncepcija revolucionarnog radničkog pokreta o ovom osetljivom i politički važnom problemu. Uspeši HRSS na izborima 1923. mogli su samo da podstaknu postojeće tendencije u Partiji. Tekuće diskusije dobijale su formu „demokratskog referenduma“. Rasprava je otkrivala težnju desnice da ostane pri shvatanju o nacionalnom pitanju kao ustavnom problemu, levice da pronađe nov pristup njemu, i kompromisnu težnju da se izmire neizmirljiva gledišta.

Za Simu Markovića, koji je izložio svoje poglede u raspravi *Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma*, objavljenoj 1923, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca je bila samo „uzgredni produkt“, a ne delo „nacionalne revolucije“. Bilo je od značaja što je Marković odbacio vladajuću teoriju o postojanju „tri plemena jednog naroda“, dokazujući istorijskom argumentacijom da su ona već u vreme ujedinjenja bila tri formirana naroda. Prema Markoviću, velikosrpska hegemonija je bila vid političke nadoknade za privrednu nerazvijenost srpske buržoazije u poređenju s hrvatskom, koja je, pri tome, u ratu još više materijalno ojačala, zahvaljujući „ultraoportunističkoj politici vladajuće srpsko-hrvatske koalicije“. Kako je, po Markoviću, nacionalno pitanje u Kraljevini SHS bilo ustavno pitanje, koje se moglo skinuti s dnevnog reda davanjem pokrajinskih političkih autonomija — jednim od tri moguća rešenja unutrašnjih odnosa: centralističkog (koje je zastupala većina srpske buržoazije), federalističkog (u kome je hrvatska sitna buržoazija videla protivtežu velikosrpskoj prevlasti), i autonomističkog (koje je, po njemu, imalo podršku Slovenaca, Muslimana, te delimično Hrvata i srpske buržoazije) — on je smatrao da je deo srpske buržoazije spreman, zbog svog ekonomskog napretka, da ustupi „autonomna prava“ hrvatskoj i slovenačkoj buržoaziji. Iz ove analize Marković je izveo zaključak da bi se nakon davanja autonomija stvorili uslovi za slobodnu klasnu borbu.

Kritika „levice“ pogađala je Markovićevo shvatanje buržoazske ustavnosti, koje je praktično vodilo slabljenju revolucionarne borbe; nacionalno pitanje u Kraljevini SHS se po njoj nije svodilo na problem ustavne revizije, već na težnju ugnjetenih

nacija da završe svoju nacionalno-buržoasku revoluciju. Rajko Jovanović se u kritici Markovića zalagao za stvaranje jedinstvenog fronta radnika i seljaka, tvrdeći da bi „radničko-seljačka vlada“ ustala protiv „srpskog imperijalizma“ i kontrarevolucionarnih nastojanja hrvatske i slovenačke buržoazije, te zahtevala puno pravo na samoopredeljenje do otcepljenja.

Srednje, kompromisno gledište izneo je u ovoj raspravi Pavle Pavlović, koji je zastupao tezu desnice da je nacionalno pitanje ostalo „fatamorgana“, koju je izazivala konkurentska borba srpske, hrvatske i slovenačke buržoazije praveći od sitnih plemenskih razlika nacionalne probleme, ali da iz klasnih razloga buržoazija nije zaštitnik ugnjetenih. Zadaci revolucionarnog radničkog pokreta u nacionalnoj politici nisu mogli da se svedu na parolu o autonomiji u Kraljevini SHS, pošto se za samoopredeljenje do otcepljenja moglo izboriti samo revolucionarnim putem, razdiranjem „nacionalnog plašta“ kojim je buržoazija prikrivala „klasni antagonizam“.

Ovom raspravom — u kojoj su uzeli učešća vodeći partijski radnici i publicisti: Košta Novaković, Filip Filipović, August Cesarec, Rajko Jovanović, Moša Pijade, Života Milojković i drugi — stvorene su pretpostavke da nacionalno pitanje na Trećoj konferenciji KPJ januara 1924. u Beogradu dobije najistaknutije mesto. Usvojena Rezolucija o nacionalnom pitanju Treće konferencije polazila je od toga da je velikosrpska hegemonija izazvala odbrambeno grupisanje hrvatskog i slovenačkog naroda i nacionalnih manjina, kao i pokreta za autonomiju Crne Gore, Bosne, Vojvodine, i za nezavisnost Makedonije. Nacionalna razjedinjenost uticala je da komunisti ne shvate Kraljevinu SHS kao nacionalno homogenu državu, s nekoliko nacionalnih manjina, nego kao državu u kojoj je vladajuća klasa jednog naroda ugnjetavala ostale nacije i nacionalne manjine. KPJ je samim tim priznavala narodima puno pravo na samoopredeljenje, na slobodno otcepljenje i obrazovanje vlastite posebne države, odnosno na priključenje vlastitoj nacionalnoj državi. Ona se izjašnjavala za borbu za federativno državno uređenje, za ukidanje Vidovdanskog ustava i za nov ustav zasnovan na republikanskom obliku vladavine. Mada rezolucija Treće konferencije KPJ nije govorila o makedonskom i crnogorskom nacionalnom individualitetu, ona je predstavljala odlučan i značajan korak u odbacivanju ranijih zabluda o nacionalnom jedinstvu. Konferencija je i u oblasti organizacione izgradnje

Partije donela više nego važnu rezoluciju o ustrojstvu KPJ na principu demokratskog centralizma i o stvaranju komunističkih grupa u sindikatima.

Započeta juna 1923. u okviru NRPJ, diskusija o nacionalnom pitanju dobila je „epilog“ na Trećoj zemaljskoj konferenciji KPJ. većina je prihvatila predlog o federativnom državnom uređenju republikanskog oblika, sa najpunijim lokalnim samoupravama. Federalizam je bio princip uređenja SSSR-a, a Kominternu je preporučivala federaciju svojim sekcijama kao najbolji oblik državnog uređenja na putu od kapitalizma ka komunizmu. Federativnu koncepciju zastupala je i HRSS koja je sve začudila svojim velikim izbornim uspehom 1923. godine. Međutim, od kraja 1923. u Balkanskoj komunističkoj federaciji počela je sazrevati koncepcija razbijanja novostvorene Kraljevine. Ovu ideju prihvaćiće i Kominternu na svom Petom kongresu jula 1924. godine. Rezolucija o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji sadržavala je stav da se opšta parola prava na samoopredeljenje mora izraziti u formi izdvajanja Hrvatske, Slovenije i Makedonije iz sastava Jugoslavije i stvaranja od njih nezavisnih republika. Ovaj stav Kominterne prouzrokovan je orijentacijom KI na Balkan radi ubrzanja evropskih revolucija, s juga, sa područja na kome je preovlašivalo seljaštvo i bilo nerešeno nacionalno pitanje. Staljin je već 1924. označio HRSS za revolucionarnu partiju. Novi prilaz KPJ nacionalnom pitanju značio je kraj njenom potcenjivanju nacionaloslobodilačkih pokreta, koji su dotada bili prepušteni buržoaskom vodstvu.

KPJ je sada drukčije analizirala nacionalne i političke konfrontacije u Kraljevini SHS i povremena pregrupisavanja društvenih i političkih snaga. Zaokret Stjepana Radića 1925. nije u KPJ mogao da ostavi nikakve iluzije o karakteru tog poteza. Za komuniste je „kapitulacija“ dotadašnje HRSS značila učvršćivanje trojnog saveza monarhije, militarizma i velikosrpske buržoazije, s tim što su u samoj Radićevoj stranci prevagu imali krupnokapitalistički krugovi, koji su je stavljali u službu svojih klasnih interesa.

Idejna razmimoilaženja između „levice“ i „desnice“ mogla su se grupisati oko perspektive svetskog kapitalističkog sistema, to jest da li se on nalazi u raspadanju ili ne, oko nacionalnog i seljačkog pitanja. Suprotno „levici“, Sima Marković je smatrao da situacija u Jugoslaviji nije revolucionarna. Iz ovog stava, između ostalog, Marković je izvodio pozitivan

odnos prema jugoslovenskoj državnoj zajednici i demokratiji, načelu ustavnog ozakonjenja nacionalne slobode i ravnopravnosti. Za razliku od „levice“, on nije na nerešeno nacionalno pitanje gledao i kao na sredstvo ubrzanja revolucije. Ako je situacija bila nerevolucionarna, on je u nacionalnim pokretima video put i način za demokratizaciju društva a ne za osvajanje vlasti. Nepravedno je kritikovan da je pomagao jačanju uticaja buržoazije, iako nije štedeo buržoaski velikosrpski centralizam i unitarizam. Po njemu bi stvaranje federativne države ojačalo nacionalne separatizme i zarazilo radničku klasu, zbog čega joj je pretpostavljao „autonomizaciju“. Ova tragična žrtva Staljinovih „čistki“ uporno je branila tezu o „plemenskom“ pitanju kao u suštini buržoaskom pitanju. Kritičari su nalazili da je Marković prepuštanjem rešavanja nacionalnog pitanja buržoaziji do nastupanja revolucije u stvari pomagao jačanju uticaja same buržoazije.

Za „opoziciju“ su podjednako bila opasna oba nacionalizma: i „ugnjetenih naroda“ i „vladajuće nacije“, sa stanovišta klasnog jedinstva proletarijata. „Levica“ je, pak, pod uticajem Kominterne sve više svodila borbu protiv „buržoaskog nacionalizma“ na „hegemoniju srpske buržoazije“, neretko poistovećujući srpsku buržoaziju sa celim srpskim narodom. Sintagma „vladajuća buržoazija srpske nacije“ zamenjivana je u partijskoj akciji i publicistici sa istorijski neverodostojnom sintagmom o „vladajućoj srpskoj naciji“.

Kominternu se protivila negiranju nacionalnog pitanja, bilo njegovim revolucionisanjem („nacionalni nihilizam“) ili svodenjem na ustavni problem („austro-marksizam“). Naglašavala je pravo naroda na samoopredeljenje do otcepljenja od postojećih državnih tvorevina. Pod njenim uticajem KPJ je stala na stanovište da je Kraljevina SHS versajska tvorevina i da treba raditi na njenom razbijanju. U toj etapi borbe klase protiv klase, što je u suštini bila generalna linija Kominterne, bez obzira na ocenu o oseci revolucije u Evropi, politiku NEP-a i okretanje SSSR-a unutrašnjoj izgradnji, ovo shvatanje o rasparčavanju Kraljevine SHS i stvaranju nezavisne Slovenije, Makedonije i Hrvatske unosilo je dimenziju nihilizma u politiku KPJ prema postojećoj državi.

Frakcijska borba u Partiji uzela je velikog maha, prožela celokupni život njenih preostalih organizacija i rukovodstava, zahvatila i podelila vrhove i članstvo, zapretila zamiranjem

rada. Radnički pokret, „organizaciono i duhovno pocepan“, ostao je bez uticaja na politički život Kraljevine. Malobrojni partijski aktivisti iscrpljivali su se u međusobnim borbama, umesto da se bore za „jedinstvo fronta svih proleterskih organizacija“, okupljaju radništvo, pre svega njegovo industrijsko jezgro, probijaju obruče sektaštva i nadvlađuju frakcionaška razmimoilaženja. Iako je dolazilo i do ličnih sukoba između pripadnika partijske levice i desnice, u suštini se radilo o idejnim razlikama, protivno stavu Sime Markovića, koji je pokušavao da suprotna shvatanja isključivo svede na lična pitanja. Rasprave o raščišćavanju osnovnih idejnih i organizacionih problema Partije dovodile su do unutrašnjih sukoba oko nalaženja najadekvatnijih rešenja. Frakcijske borbe narednih godina imale su korena i u mešanju Kominterne, u direktivama koje nisu odgovarale jugoslovenskoj stvarnosti. Nezavisno od tih borbi na organizacioni problem Partije sve se više gledalo kao na „centralni“. Partijski forumi su upozoravali članstvo da se ne prepušta „esnafskoj psihologiji“, već da razvija „psihologiju osvajanja vlasti“. Isticanje zahteva za čvršćom i disciplinovanijom partijskom organizacijom — ili, kako se govorilo, za boljševiziranjem Partije — bilo je uslovljeno saznanjem da organizaciona struktura KPJ ne odgovara širenju njenog rada u masama ni njenom prodiranju na selo. U toku frakcijskih borbi uvrežilo se, kao karakteristična pojava, neprimenjivanje formalno prihvaćenih odluka.

Treći kongres KPJ, održan u Beču od 17. do 22. maja 1926, doveo je do verbalnog pomirenja frakcija i priznao postojanje makedonske nacije. To pomirenje, postignuto posredstvom Kominterne i na osnovu odluke Kongresa da prestanu frakcijske borbe, nije dugo trajalo jer je Sima Marković, našavši se ponovo na čelu Partije, podsticao razbuktvavanje frakcionaških strasti. U frakcijske borbe uvučeno je i široko članstvo, što je do kraja paralisalo politički i organizacioni rad; međutim, u nekim organizacijama bilo je i antifrakcijskog raspoloženja, najpre u zagrebačkoj partijskoj organizaciji 1927. Tako su se u sindikalnom pokretu Hrvatske javile polovinom 1927. antifrakcijske tendencije, koje su naišle na oštru osudu desnice. Ona se nije libila da proglašava za levičare sve komuniste koji su se suprotstavljali njenim shvatanjima i praktičnom radu. Desnici su „smetale i snažne ličnosti radničkog pokreta: Ivan Krndelj, Đuro Salaj, Đuro Đaković, Josip Broz, Blagoje Parović, Ivan

Tomanić, Josip Kraš, Blaž Valjin i drugi". Prelom u borbi protiv frakcija i frakcionaštva nastupio je na Osmoj zagrebačkoj partijskoj konferenciji februara 1928. na kojoj su osuđeni razorna delatnost frakcija i sektaštvo i zatraženo okretanje Partije radničkoj klasi i strujanjima u narodu. To stanovište manjine, koje je prevagnulo na Konferenciji, zastupao je Josip Broz, organizacioni sekretar Mjesnog komiteta, s Andrijom Hebrangom, članom Komiteta. Izveštaj većine Mjesnog komiteta je odbačen, a Josip Broz izabran za sekretara novog Komiteta. Istupanje zrelog proleterskog jezgra protiv destruktivnog frakcionaštva skrenulo je pažnju na potrebu daleko organizovanijeg delovanja među radničkom klasom, naročito među industrijskim proleterijatom, radi buđenja klasne svesti, na potrebu razvijanja legalnih formi rada, idejnog uzdizanja i vođenja praktičnih akcija umesto jalovih rasprava.

Frakcijske borbe u KPJ, koje su dovele u pitanje i sam njen opstanak, naterale su Kominternu maja 1928. da interveniše Otvorenim pismom i postavljanjem novog, jedinstvenog rukovodstva s Đurom Đakovićem na čelu. Ona je napustila dotadašnju politiku kompromisa u vezi s imenovanjem rukovodstva, ali je zadržala stare političke ocene. Jugoslovenski komunisti su pozvani da „dokrajče“ frakcijske borbe, koje su prepreka „ideološkom i brojčanom rašćenju Partije, kao i učvršćenju njenih veza sa radničkom klasom i seljaštvom“, te da „očiste Partiju od najvećih pogrešaka i nedostataka“. Kominternu je istakla da je više puta „signalizirala“ opasnost od rascepa i raspada Partije. Frakcijske borbe su označene kao „zločinačke“, a partijsko vodstvo nazvano „diskusionim klubom“. U pomenutom pismu se dalje kaže da su živa pitanja proleterske borbe potiskivana u pozadinu u korist „skolastičkih mudrovanja“. Optuženo je rukovodstvo i jedne i druge frakcionaške grupe. Izvršni komitet Kominterne konstatovao je, međutim, da je želja za odstranjivanjem partijskih frakcija već naišla na razumevanje i podršku u širokoj „periferiji jugoslovenske Partije“. Osnovna parola Otvorenog pisma, koja je trebalo da postane reč i delo cele KPJ, glasila je: „Dublje u mase“.

Osuđen s grupom komunista na tzv. bombaškom procesu novembra 1928. na pet godina robije, Josip Broz je izjavio u sudnici da ne priznaje buržoaski sud i da je za njega kompetentan jedino sud njegove partije; ta izjava je svojim značajem i odjekom među partijskim članstvom uticala na organizaciono-

-političko učvršćivanje KPJ. Godine tamnovanja u Lepoglavi, Mariboru i Ogulinu presekle su Brozov revolucionarni rad u periodu šestojanuarske diktature.

Četvrti kongres KPJ počeo je 5. novembra 1928. u zgradi Partijske škole KP Nemačke „Roza Luskemburg” u Drezdenu. KPJ je u to vreme imala 2.122 člana. Kongresu je ispred Kominterne prisustvovao Palmiro Toljati, „Erkoli”. Kongres je izrazio jednodušnu saglasnost s Otvorenim pismom Kominterne i linijom Biroa CK KPJ, prihvatio osudu i desne i leve frakcije, ultimativno zahtevajući od Sime Markovića i njegovih sledbenika „potpuno ideološko i organizaciono razoružanje”. Iz KPJ su uklonjeni nosioci frakcijskih borbi. Rezolucija Kongresa je tražila usredsređivanje na krupna industrijska preduzeća, u kojima bi se osnivale ćelije i u rad uključivali novi, sveži, najborbeniji i najsvesniji elementi iz radničke sredine. Novi Centralni komitet je izabrao Politbiro, u koji su ušli Đuro Đaković, Đuro Salaj, Žika Pecarski, Lazar Stefanović i Jovan Mališić. Na odluke Kongresa bitno je uticala ocena Kominterne da se Kraljevina nalazi pred buržoasko-demokratskom revolucijom i da na teritoriji Jugoslavije treba da se obrazuju nacionalno nezavisne države. Drezdenskom Rezolucijom o ratnoj opasnosti i našim zadacima u borbi protiv rata tražio se, u ime „internacionalizma”, „revolucionarni defetistički rad proletarijata sviju ratujućih zemalja u pravcu svrgnuća buržoazije”. KPJ je naložila jugoslovenskom proletarijatu da se u budućem ratu protiv SSSR-a bori za poraz vlade Kraljevine SHS i pobedu sovjetske vlasti. Pred komuniste je postavljen revolucionarni zadatak da predvode seljaštvo i ugnjetene nacije u građanskom ratu za uništenje „sadanje imperijalističke države SHS, za punu nacionalnu nezavisnost ugnjetenih nacija, za svrgavanje buržoazije, za radničko-seljačku vlast i za uspostavu Balkanske federacije radničko-seljačkih republika”.

Prvobitna ideja komunista o narodnom jedinstvu, dakle jugoslovenstvu, kaže Desanka Pešić, svedena je u politici KPJ od 1924. na „masku srpskog imperijalizma”, na težnju srpske buržoazije za hegemonijom nad ostalim narodima Jugoslavije, što je za drugu stranu imalo „suspendovanje” jugoslovenske države iz programa KPJ do 1935. kao otelovljenje neslobode, hegemonizma, centralizma i unitarizma.

Kraljevina se te 1928. godine nalazila u teškom međunarodnom položaju: na jednoj strani Kominternu je pozivala na njeno

razbijanje, a na drugoj strani ona se nalazila pod jakim italijanskim pritiskom. Savremena istraživanja pokazuju da je Musolini 1928. doneo odluku da napadne Kraljevinu SHS, rešen da putem rata razbije i ukloni sa međunarodne scene jugoslovensku državu kao glavnu protivtežu Italiji i njenoj ekspanzivnoj jadranskoj, balkanskoj i podunavskoj politici.

Jednu od odlika klasičnog stranačkog mozaika Kraljevine, pri tome s obeležjima višenacionalne i višekonfesionalne države, činila je i delatnost nacionalistički i antikomunistički orijentisanih organizacija poput ORJUNE (Organizacija jugoslovenskih nacionalista), SRNAO (Srpska nacionalna omladina), HANAO (Hrvatska nacionalna omladina); organizacija Narodna odbrana, osnovana u Kraljevini Srbiji, nastavila je rad i posle ujedinjenja, s vidnim oznakama militarizacije.

Između organizacija sa jugoslovenskom ideologijom i onih sa nacionalnom (SRNAO, HANAO, VMRO) dolazilo je do žestokih sukoba: između „orjunaša" i „srnaovaca" u Vojvodini, „hanaovaca" i „orjunaša" u Zagrebu i Lici, četnika i „vrhovista" u Makedoniji.

ORJUNA je ponikla u Dalmaciji, a među pokretačima su se nalazili ljudi prebegli sa italijanske teritorije. Privremeno je aktivno saradivala sa Udruženjem četnika 1923, a kasnije sa militarističkom Narodnom odbranom. Pokrajinska vlada za Hrvatsku i Slavoniju finansirala je ORJUNTJ iz fondova za „Istru i nacionalnu propagandu". Imala je najjača uporišta u Dalmaciji i Sloveniji. Nosilac je ekskluzivnog jugoslovenskog nacionalizma. Posle „duhovnog" ujedinjenja očekivala se „unifikacija" sa Bugarskom i stvaranje „Velike Jugoslavije" od Varne do Trsta i od Segedina do Solima. Agresivno jugoslovenstvo ORJUNE, sa primesama romantičnog i megalomanskog panslavizma, nailazilo je na sve jače otpore nacionalističkih organizacija — srpskih i hrvatskih.

Srpska nacionalna omladina (SRNAO) borila se za „trijumf Srbije i srpstva". Za pripadnike SRNAO, jugoslovenstvo je značilo raspadanje srpstva. Najavljivani su rat „svim defetistima i Jugoslovenima". Ideologija SRNAO je najdrastičniji izraz srpskog nacionalizma u međuratnom periodu. Uništavani su jugoslovenski amblemi i simboli.

Raskidom saradnje HRSS i frankovaca krajem 1922. rukovodstvo HRSS se javno ogradilo od HRNAO. Radić je smatrao

da hrvatski nacionalni pokret treba da ima svoju „glavu“ u zemlji a ne u Beču i Pešti.

Nacionalističke organizacije behu čvrsto, centralistički ustrojene, s vojničkom disciplinom. Njihovi članovi su nastupali pred javnošću u „poluvojnoj formaciji“ i upotrebljavali ekstremno nacionalistički rečnik. S protivnicima su se obračunavali batinama. Njihova pojačana aktivnost u krajevima severno od Save i Dunava zapažena je naročito polovinom dvadesetih godina, s oštricom usmerenom protiv radnika i pripadnika suparničkog nacionalnog fronta.

Posle ujedinjenja pojavila su se i četnička udruženja, koja su težila akcionom jedinstvu s ORJUNOM. Ova udruženja predstavljala su se kao organizacije bez stranačkog obeležja, mada su se faktički nalazila u stranačkoj službi, posebno Narodne radikalne stranke. Rascepom Udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine, stvorenog 1921, nastala su 1924. godine Udruženje srpskih četnika za Kralja i Otadžbinu i Udruženje srpskih četnika „Petar Mrkonjić“. Udruženja četnika i druge nacionalističke organizacije u suštini su bili pomoćna, poluvojna snaga režima i njegovog prinudnog aparata (vojske, žandarmerije, policije) za razračunavanje s političkim protivnicima velikosrpske, odnosno integralne jugoslovenske ideologije. Četnici su služili za borbu protiv komita, protiv radnika-štrajkača i demonstiranata, za rasturanje političkih zborova uoči izbora.

Četnička udruženja i srpske nacionalističke organizacije bili su nosioci solunaštva, pojave koja je uzimala sve više maha u političkom životu Kraljevine, vezujući se za vladavinu velikosrpske buržoazije i njeno održanje, a izražavajući se u glorifikaciji bivših ratnika, iza koje je stajala jagma za društvenim privilegijama i materijalnim koristima, čime su se kompromitovali srpski ratni napori 1914–1918.

Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija (VMRO — vrho vizir ana, neovrhovizam) posle 1918. sve više se preobražavala u tipičnu terorističku organizaciju da bi se na kraju poistovetila sa snagama evropskog fašizma. Rukovodeći centar organizacije se nalazio u Bugarskoj sve do 1934. godine. Bugarska politika nije odustajala, sem u kraćim intervalima međuratnog perioda (prva posleratna zemljoradnička vlada Aleksandra Stambolijskog i kratkotrajna vlada Kimona Georgieva 1934) od rešavanja makedonskog pitanja u formi prisajedinjenja Makedonije Bugarskoj. U tom pravcu Sofija je koristila

VMRO pod vodstvom Todora Aleksandrova i Aleksandra Protogerova, zatim Ivana Vanča Mihajlova i Protogerova i na kraju samo Mihajlova. Ubacivanjem komita iz Bugarske u istočnu Makedoniju VMRO nije uspeo dobiti podršku Makedonaca. Komite su se održavale terorom. Njihove čete su 1923. imale 1.675 aktivnih pripadnika, ubačenih i dirigovanih iz Bugarske. Pet godina kasnije njihov broj se sveo na oko 200. Glavni oblik borbe VMRO su teroristički akti protiv države i njenih predstavnika. Komitski odredi vrhovizirane VMRO će od 1922. do 1930. izvesti 63 atentata, uključujući i ubistvo generala Kovačevića u Štipu i državnog funkcionera Prelića u Skoplju. Među mnogobrojnim žrtvama komita nalazili su se oni Makedonci koji nisu hteli da se potčine probugarskoj politici ili da saraduju sa teroristima protiv državnih osnova. Skopski proces protiv makedonskih omladinaca (koje je branio Ante Pavelić) otkrivao je krajem dvadesetih godina pokušaj prodora VMRO među omladinske mase, privučene idejom makedonske samostalne države.

Separatistička aktivnost protiv Kraljevine SHS na Kosovu i Metohiji išla je preko Kosovskog komiteta, obrazovanog 1919. godine. Komitet je po osnivanju pozvao Albance u rat protiv Kraljevine SHS, ali su oni poraženi u borbama sa vojnim snagama. Sa teritorije Albanije delovali su kačaci, upadajući preko granice, najčešće podstaknuti od Italije. Povratkom Ahmeda Zogua u Albaniju 1924, Kosovski komitet se iz Skadra prebacio u Italiju. Članovi ovog komiteta nastavili su antijugoslovensku aktivnost iz raznih zemalja Zapadne Evrope, a pre svega iz Italije. Komitet se zalagao za „Veliku Albaniju“ sa Kosovom i Metohijom unjenom sastavu, uključujući i delove Makedonije i Crne Gore u kojima su živeli Albanci. Posle italijanskog osvajanja Albanije, aprila 1939, Kosovski komitet sa Bedri Pejanim je preneo sedište u Tiranu.

Nacionalna politika srpske buržoazije obuhvatala je i pokušaje asimilacije drugih, nesrpskih naroda. Ona je nailazila na nesavladive otpore ugroženih naroda i manjina, a na drugoj strani najviše štetila srpskom narodu, eksploatisanom ne manje od ostalih. U okviru te politike, Makedonija je smatrana za „Južnu Srbiju“. Shvatanje da su narodi u Kraljevini, sem Srba i Slovenaca, nepouzdati, istrajno je negovano, podrivajući jedinstvo zemlje od prvog dana zajedničkog života. Makedonci su smatrani za deo srpskog naroda i nije im priznavan jezik.

Makedonija je postala obećana zemlja za propale političare, državne liferante, nesposobne činovnike, ali se u nju išlo i po kazni. Na drugoj strani, Bugari su prisvajali makedonski narod, ubacivali u Makedoniju komitske čete VMRO-a, s kojima su se, opet, obračunavali četnici Koste Milovanovića Pećanca braneći „srpsku Makedoniju“. Nacionalni identitet Makedonaca jednako su osporavali „mirni“ i „objektivni“ zaključci predstavnika srpske politike i nauke da se radi o „flotantnoj“ masi, koja se čas prelivala na srpsku, a čas na bugarsku stranu, u zavisnosti od toga čiji je uticaj u određenom trenutku pretežao, što je svakako bio poziv da se srpski uticaj u sadašnjoj situaciji maksimalno upotrebi.

Mađarska manjina je slabo prošla prilikom agrarne reforme; ona je i inače bila diskriminirana na nacionalnoj osnovi, kao nepouzdana u javnoj vlasti, pa je i razvitak njene nacionalne kulture zaostajao. Takav stav prema ovoj manjini podgrevale su neugašene strasti iz doba ratnih podela 1914–1918, a na drugoj strani iredentistička propaganda iz susedne mađarske matice, za povraćaj izgubljenih „južnih županija“, koje su oduvek pripadale kruni svetog Stefana.

Albanska manjina nije imala svoje škole ni pravo na upotrebu jezika u službenoj komunikaciji; prema „Arnautima“ se gajilo nepoverenje u vojsci i državnoj administraciji; zapostavljeni su prilikom podele zemlje u sklopu agrarne reforme. Njihova sirotinja bila je eksploatirana dvostruko: od albanskog gornjeg sloja, glavarske i zemljišne aristokratije, na jednoj strani, i od bogatijih Srba i Crnogoraca, kao nosilaca vlasti i posednika zemlje, na drugoj. Albanska manjina je, sem Kosova i Metohije, naseljavala zapadni deo Makedonije i granični pojas između Crne Gore i Albanije, kao i deo Crnogorskog primorja oko Ulcinja i njegovog zaleđa prema Tarabošu.

Među Albancima je bila rasprostranjena ideja „Velike Albanije“, koju su propagirali građansko-feudalni i verski vrhovi u zemlji i emigraciji, pre svega u Albaniji. U uslovima krajnje ekonomske i kulturne zaostalosti, zemljoposedičkim krugovima nije bilo teško uticati na albansku masu. Kraljevinu SHS Arnauti su mrzeli. Režim nije obezbeđivao ravnopravnost Albancima, a na drugoj strani daleko je lakše prijanjala i osvajala nacionalistička politika „Velike Albanije“. Vrhovi Albanaca na Kosovu i Metohiji i zapadnoj Makedoniji jedno su

vreme preko Džemijeta uspevali da obezbeđuju svoje interese, ali su istovremeno radili na rušenju strane im države.

Najpovoljniji položaj u Kraljevini imala je nemačka manjina, naseljena na jugoslovenskim područjima za vreme Austrije. Živela je u Vojvodini i Sremu, Slavoniji i Sloveniji, kao ekonomski snažna, međunarodno zaštićena manjina, sa svojom nepolitičkom organizacijom Kulturbund, osnovanom 1920. u Novom Sadu, koja se starala o njenim duhovnim i kulturnim potrebama. Potomci Nemaca iz Švabena, Švarcvalda, Alzasa i Lorene, koji su s vremenom asimilovali naseljenike iz Francuske, Španije i italijanskih krajeva, nisu uspeli da izgrade shvatanje o „nemačkom narodu“, živeći kao masa koja govori nemački, gaji stare običaje i jezičke osobenosti (dijalekte), sve do pobeđe nacizma u Nemačkoj i pobeđe nacističke struje u Kulturbundu. Jugoslovensku državu, kao slovensku državnu tvorevinu, primili su kao svršenu činjenicu prvog svetskog rata, prihvatajući je kao lojalni građani. Odanost novoj državi proklamovao je Kulturbund već prilikom osnivanja, konstituisan od prvog dana kao organizacija svih Nemaca u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Odnosi između dveju velikih neslovenskih manjina u Jugoslaviji: nemačke i mađarske bili su rezervisani do 1918. i posle ujedinjenja, imajući za uzrok netrpeljivost Mađara prema Nemcima koji ima dublje korene, jer su Mađari sebe smatrali vladajućom nacijom u panonskom prostoru, a na drugoj strani Nemci su, poučeni istorijskim iskustvom, zadržavali odbrambeni stav prema mađarskim asimilativnim namerama u prošlosti. Imajući u vidu javno proklamovanu lojalnost Kulturbunda prema Kraljevini SHS, prema njima su činoci vlasti nove države zadržavali odnos manjeg nepoverenja u poređenju sa Mađarima čija matica nije nikada priznala Trijanonski mirovni ugovor kao činjenicu koja ne podleže reviziji.

Manjinske stranke — nemačka, mađarska i rumunska — pojavile su se tek 1923. u političkom životu, nalazeći se pod pritiskom nacionalnih organizacija, posebno ORJUNE, organizacije pod uticajem Demokratske stranke. Nemačka partija u Kraljevini SHS je osnovana 1922. godine, tako da se prvi put pojavila na opštim, parlamentarnim izborima 1923, jer manjinsko stanovništvo nije učestvovalo na izborima za Ustavotvornu skupštinu krajem 1920. godine, zbog toga što period optiranja, predviđen mirovnim ugovorima, još nije bio završen. Prilikom prvog političkog istupanja na izborima Nemačka stranka je

dobila osam poslaničkih mesta u Narodnoj skupštini Kraljevine SHS. Prvaci ove stranke (Stefan Kraft i drugi) isticali su da Nemci u novoj državi žele da žive „u miru i prijateljstvu" sa svojim sugrađanima koji govore drugim jezikom.

Prevlast vojne i političke dominacije srpskog građanstva, oličenog u dinastiji, vodećim političarima, generalitetu i višem oficirskom koru, nije bila ni od kakve koristi za srpski narod, koji je bio podjednako eksploatisan kao i ostali nepriznati narodi. Svaka identifikacija srpskog naroda sa politikom njegove buržoazije je veštačka, neverodostojna i vid nasilnog izjednačavanja. Zapušteni u svakom pogledu, mnogi krajevi Srbije, naročito na istoku, jugu i zapadu, svedočanstva su sama za sebe koja govore o nerazvijenosti sela, vladavini nepismenosti, lošim putevima, usitnjenosti industriji i bankarstvu, masi seoskog stanovništva koje nije mogla da prihvati postojeća industrija, gradovima i varošima vezanim za okolno seosko područje. Sve su to pokazatelji koliko je Srbija bila ekonomski inferiornija od razvijenijih severozapadnih oblasti Kraljevine.

Srbija je u prvom svetskom ratu izgubila četvrtinu svoga stanovništva. Ona nije imala upravni, ekonomski aparat koji je mogao da obuhvati, organizuje i stegne ostali prostor u svoja eksploataciona klešta i tako obezbedi faktičke političke prednosti. Čak i sa državnim aparatom u svojim rukama, srpska buržoazija je u poslovima koje je on posredovao učestvovala zajedno sa predstavnicima hrvatske i slovenačke buržoazije, ako se izuzme vojna industrija. Odnos razmene između krune i dinara nije bio zasnovan na diskriminaciji hrvatskog stanovništva, kao što pokazuju najnovija istraživanja, i ostaje danas u istoriji samo kao simbol prve povike na „pljačku" koja potiče iz Beograda. Privremeno povoljnija poreska politika u Srbiji nije mogla bitnije da utiče na poboljšavanje njenog razvoja. Knjige koje su pre rata pisane da bi dokazale suprotno i suviše su politizirane sa namerom da pokažu ekonomski imperijalizam Srbije i profiterstvo Beograda zloupotrebom aparata vlasti, pa ostaju samo kao jedan vid ideološko-političkih stereotipa i lažnih statistika, kojima naročito obiluje knjiga Rudolfa Bičanića *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, objavljena s Mačekovim predgovorom 1938. godine. Ona do današnjeg dana ostaje trebnik svih hrvatskih nacionalista u svim kriznim situacijama, zajedno sa radovima Zvonimira Kolundžića.

U historiografiji nije sporno da se centar finansijskog kapitala nalazio u Hrvatskoj, odnosno u Zagrebu, budući usredsređen u Prvoj hrvatskoj štedionici. Politika ekonomskog liberalizma, koja je dala koristi i srpskoj buržoaziji pomažući njen razvoj, daleko je više obezbeđivala razvoj drugih razvijenih jugoslovenskih zemalja, Hrvatske i Slovenije. Podaci koje navodi Branislav Gligorijević pokazuju da je privredni razvoj Hrvatske dvadesetih godina bio osam puta veći nego pre stvaranja Kraljevine SHS. Isti pisac navodi da se od ukupnog privatnog kapitala u novoj državi, koji se 1928. procenjivao na dve i po milijarde dinara, u zagrebačkim bankama nalazilo dve milijarde. Finansijski kapital Hrvatske je uticao i na političko ponašanje naroda van Hrvatske. Pritisak finansijskog kapitala hrvatske buržoazije u Bosni i Hercegovini uticao je 1923. na opredeljivanje muslimana kao Hrvata.

Političko-vojna prednost srpskog građanstva imala je suparnički pandan u hrvatskoj buržoaziji i uticaju njenog finansijskog kapitala. Srpsko građanstvo je formiralo vlade (izuzimajući vladu Korošca 1928), držalo pod svojom kontrolom resor spoljnih poslova (sem jedno vreme kada se na njegovom čelu nalazio Ante Trumbić); resor unutrašnjih poslova (ako izuzmemo Korošca 1928); generalski sastav je takođe bio srpskog porekla, ali je uticaj u mornarici pripadao Hrvatima, ceneći po starešinskom sastavu. Kraljevina SHS primila je u svoj sastav nekoliko hiljada oficira poražene austrougarske vojske, što je redak slučaj u istoriji.

Slovenija je u Jugoslaviji doživela značajan polet, naročito u ekonomskoj i kulturno-prosvetnoj sferi. Stvoren je prvi nacionalni univerzitet u Ljubljani, a nastava u školama prevedena sa nemačkog na slovenački jezik. Stoga se o hegemoniji kao totalnoj političkoj pojavi ne može govoriti. Tim povodom slovenački istoričar Janko Pleterski kaže da je slovenački jezik konačno dobio svoje prirodno mesto u školstvu svih stupnjeva, a slovenačko ime priznato u nazivu države. Slovenački kulturni život se „rascvetao“. Posebno treba pomenuti konačno uključnje prekomurskih Slovenaca u slovenačku svest i u književno-jezičku zajednicu. Slovenci su u Jugoslaviji dobili osećanje da su državni narod, a Slovincima su bila dostupna i najviša mesta. Slovenačka i hrvatska buržoazija dobila je u Kraljevini u privrednom pogledu daleko povoljniji položaj od onoga koji je

imala u dvojnoj monarhiji nalazeći se na njenoj ekonomskoj periferiji.

Slovinci su se dugo razvijali pod uticajem Austrije, kako u socijalnom, tako i u ekonomskom i kulturnom pogledu, braneći svoju duhovnu kulturno-jezičku suštinu. Njihova emancipacija, ubrzavanje nacionalnog sazrevanja nastupila je sa ulaskom u zajedničku državu 1918. Ujedinjenjem su Slovenci mogli bolje da se odbrane od nemačkog i italijanskog imperijalizma. Jugoslavija je bila zemlja koja je mogla da utiče na stvaranje ujedinjene Slovenije, odnosno da omogući nacionalnu integraciju Slovenaca u onovremenim međunarodnim okolnostima.

Za Jugoslaviju su se opredelile sve osnovne društvene snage Slovenije raspoređene u tradicionalne stranke — klerikalnu, liberalnu i socijalističku. Osećanje srodnosti sa ostalim jugoslovenskim narodima i nacionalni interesi vezani za odbranu svoje nacionalne egzistencije, duhovne slobode i ekonomskog razvika uticali su na slovenačko opredeljivanje za Jugoslaviju. Iako je u Austro-Ugarskoj Slovenija bila na ekonomskim marginama carstva, s obzirom da su industrijski potencijali bili raspoređeni van jugoslovenskih zemalja, ona se pojavljuje kao daleko najrazvijeniji deo Kraljevine SHS.

Novi politički sistem Kraljevine je sadržavao više demokratije od onog u Austro-Ugarskoj. Kao stasali nacionalni subjekt u 19. veku Slovenci su iskoristili novu istorijsku situaciju za dovršavanje sazrevanja svoje nacionalne svesti. Našli su se, istina, u jednoj novoj, ekonomski nerazvijenoj i civilizacijski gledano zaostalijoj sredini, državi formalno uzev manje pravnoj, koja je prema njima nastavila da gaji rezerve kao prema klerikalnim snagama, republikancima punih sumnji u dinastiju Karađorđevića kao pravoslavnu, konzervativnim i proaustrijski raspoloženim, bliskim Vatikanu i papističkom autoritetu.

Braneći svoj autonomni status, kulturu i jezik, Slovenci su nastojali da iskoriste svoju industrijsku prednost na nerazvijenom jugoslovenskom tržištu. Političke težnje SLS su bile usmerene u tom pravcu da za Sloveniju obezbede u novoj državi što uspešniji ekonomski i kulturni prosperitet. Polarizovani politički front slovenačkog društva, kome su obeležje davali klerikalci i liberali, neprekidno se produbljivao. Obuzeti težnjom da obezbede političku prevagu u Sloveniji, liberalci su se oslanjali na spoljne, vanslovenačke činioce, nalazeći glavnu

potporu u snagama koje su se izjasnile za centralistički koncept države, podržavajući usvajanje Vidovdanskog ustava.

Centralističko-unitaristički, monarhistički i antirepublikanski front je koristio drugu struju — liberalce kao protivtežu klerikalcima, prema kojima su se zadržavale neverice zbog ljubomornog čuvanja autonomije. Nezavisno od liberalaca dalja deljenja političkih snaga su uticala na uspostavljanje ravnoteže unutar slovenačkog društveno-političkog života, zahvaljujući manjim antiklerikalnim strankama, grupama i organizacijama. Težnja za ravnotežom, uz spoljnu podršku u centralističko-unitarističkoj strukturi države, nije uspela da ugrozi vodeću ulogu Slovenske ljudske stranke nakon ujedinjenja. Dok su snage centralizma vršile trajni pritisak da se ostvari formula Vidovdanskog ustava, u praksi je tekao život u znaku samostalnih strateških opredeljenja privrede, kulture, prosvete, novinarstva, umetničkog života, naučne organizacije. Život je — prema Momčilu Zečeviću — nadmašivao ustavne norme i tendencije centralističkog sistema, koji nije uspevao da se probije i nametne u uslovima tradicionalne autonomije i težnji za što većom samostalnošću i samosvojnošću iza koje su stajali realni klasni i nacionalni interesi.

Slovinci su u prvoj deceniji života u Kraljevini SHS uspeli da ostvare neviđeni napredak na području duhovnog života, pre svega u oblasti nauke, školstva, umetnosti. Uporedo sa ovim tekao je razvitak zadrugarštva pod pokroviteljstvom Slovenske ljudske stranke i banaka. Činjenica da se veliki deo Slovenaca našao posle prvog svetskog rata pod Italijom, kao i stalna pretnja ove velike jadranske sile jugoslovenskim narodima, Hrvatima, Slovencima, Crnogorcima, naročito od dolaska fašizma na vlast 1922, jačala je koheziju Slovenaca sa Jugoslavijom, sa velikim tržištem na drugoj strani, koje je moglo preuzeti slovenačke industrijske preradevine, nudeći jeftine sirovine koje su Sloveniji nedostajale.

U Vojvodini je jedno vreme posle ujedinjenja tekao suprotan proces. Ekonomsko zamiranje ogledalo se u gašenju mlinske industrije, do tada upućene prema severu, Budimpešti, čemu je doprinosila i usmerenost saobraćaja, dok je Vojvodina ostajala slabo povezana sa unutrašnjošću Srbije. Novo tržište nije moglo da primi preradevine od brašna i drugih srodnih sirovina, naročito delikatesne proizvode.

Jak strah od italijanskog imperijalizma i denacionalizacije tradicionalno je bio razvijen među Dalmatincima, iako se radilo o etnički čistoj oblasti. Nemci su u drugom svetskom ratu sa ironijom govorili o etničkim tragovima italijanskog stanovništva u Dalmaciji, smatrajući da ono praktično i ne postoji. Zaposedanjem Zadra, kao sličnog jadranskog mostobrana na istočnoj strani Jadrana, opasnost italijanskog prodora je postajala još aktivnija, naseljavanjem italijanskih građana i stvaranjem poligona za ubacivanje agenata i terorista, iako je glavna italijanska ekspanzija na Balkan išla preko Albanije.

Odnosi Jugoslavije sa Italijom bili su daleko najznačajniji činilac srpsko-hrvatsko-slovenačke politike, jer su jugoslovenski interesi bili povređeni zbog italijanskog pomaganja Bugarske i Kosovskog komiteta, pretenzija na Dalmaciju i denacionalizacije slovenačkog i hrvatskog stanovništva pod Italijom. Otvorena pitanja između dve zemlje govorila su o suštinskom sukobu interesa koji, kao što izveštavaju britanski diplomati, nije bio ni privremeno ublažen ishodima velikog rata.

Nacionalnoj asimilaciji su bili izloženi Makedonci. Oni su srbizirani (jezik, lična imena, prisvajanje tradicija) i odricana im je bilo kakva posebnost. Makedonija je podeljena između četiri balkanske države — Srbije, Grčke, Bugarske i Albanije (1913). Retko se ima u vidu da je deoba dovela i do razbijanja jedinstvenog privrednog organizma koji je funkcionisao pod Turskom sa centrom u Solunu. Stari centar privrede u Bitolju zamire, a rađa se novi u Skoplju. Makedonci su se, kao Srbi, borili u sastavu srpske vojske, o čemu govori i proklamacija regenta Aleksandra, posle herojske pogibije Makedonaca na Kolubari. Makedonci su bili izloženi, na jednoj strani, srbizaciji, a na drugoj pritisku i teroru komita VMRO-a, vrhovista, koji su pod vodstvom Protogerova i Todora Aleksandrova radili za račun Sofije, podstrekavani na stalno ugrožavanje teritorijalnog integriteta Kraljevine SHS i od velike sile na zapadnoj obali Jadrana — Italije. Drugu vrstu pritiska sprovodila je Italija prema Kosovu i zapadnoj Makedoniji preko Kosovskog komiteta.

Naknadne kritičke refleksije građanskih naučnika i političara ukazuju na promašenu srpsku politiku, optuživanu da se posle ujedinjenja priklonila Svetozaru Pribičeviću, koji je zaista „prineo tri krune Aleksandru Karađorđeviću 1918“, angažujući je u trošenju srpskih energija u sređivanju odnosa sa

Hrvatima i Slovencima, umesto da je bila okrenuta prema jugu. Pod time se najverovatnije porazumevalo dovršavanje nacionalne asimilacije, ometanje nacionalnog sazrevanja Makedonaca, jačanje kolonizacije i proširivanje ekonomskih ulaganja radi snaženja „nacionalnog elementa“ na jugu. Operisalo se srednjovekovnom nemanjičkom tradicijom, pre naglašavanjem srpskih oaza u Makedoniji, oko Kumanova, Poreča, Azota, opasnošću od bugarske ekspanzije, dakle strateškim razlozima po kojima se nije smelo dozvoliti prekidanje moravsko-varždarske doline kod Ristovca.

U Makedoniju i na Kosovo i Metohiju upućivani su najlošiji učitelji, činovnici i drugi stručnjaci. Poslanici iz opozicije, uključujući srpske političare, napadali su vlade zbog zapostavljanja „Južne Srbije“. Isticali su plodnost dolina — strumičke, Gornjeg i Donjeg Pologa, varždarske doline, u kojima su uspevale najrazličitije kulture, uključujući mak, pirinač, duvan itd. Pravljeni su poređenja sa Francuskom, koja je u Alzas i Lorenu upućivala najbolje kadrove, „idealiste“, investirajući ogromna sredstva u ove oblasti, suprotno politici Kraljevine koja se rukovodila izvlačenjem koristi uz najmanje ulaganja. Ubrzanije su se razvijali Skoplje i Kumanovo. No slična sudbina je pratila i razvoj južne, istočne i zapadne Srbije. Slamanjem turskog feudalizma nisu stvorene pretpostavke za dovršenje nacionalnog sazrevanja Makedonaca, već naprotiv, za ugušivanje njihove nacionalne svesti. Međutim, ulaskom preko Srbije u Jugoslaviju 1918. makedonski narod je kroz rat i revoluciju 1941—1945. u Varždarskoj Makedoniji obezbedio svoj nacionalni identitet za razliku od sunarodnika u Pirinskoj Makedoniji i Bugarskoj uopšte, koji su asimilovani, ili u Egejskoj Makedoniji, grecizirani, primenom prinude i raseljavanja koje dostižu razmere genocida.

Protiv srpske hegemonije ustajale su sve snage sklone razbijanju Jugoslavije: pristalice restauracije Habzburga, frankovci, ustaše, kosovski i drugi separatisti. Za sve njih je Jugoslavija bila „veštačka tvorevina“, „čedo Versaja“, konglomerat naroda i manjina, „tamnica naroda“ itd., slogani koje su antijugoslovenske snage, i u zemlji i van nje, izbacivali u punom uverenju da se radi o državi koja ne zaslužuje da postoji.

Politička dominacija srpskog građanstva je nesumnjivo uticala na potcenjivanje drugih naroda. Olako se zaboravljalo da su neki od njih bili stare nacije sa državnom tradicijom,

pa ma živeli i u okviru tuđih kultura. Zatim, da su vladajuće političke snage merama nasilja i pandurskim metodama, koje su mogle nalikovati primitivizmu nerazvijene sredine, izazivale otpore uprošćenoj političkoj filozofiji vladavine posredstvom države, budući same nezrele da pozitivnije utiču u ekonomskom i duhovnom smislu, namičući na sebe mržnju, pojačanu lošim postupcima, nezgrapnim merama, slepilom monopola političke vlasti. Podstrekivani od verskih zajednica i spoljnih revizionističkih sila, gušenjem tradicija, nezadovoljni narodi su reagovali, izazivajući još veće omraze i netrpeljivost koje se nisu mogle prevazići.

Kao što nemaju pravo oni koji kažu da je srpska hegemonija u Kraljevini fikcija, naduvana laž, izmišljotina vekovnih protivnika srpskog naroda — čime se nikako ne gubi iz vida austrougarska geneza ove krilatice iz vremena borbe Beča protiv Beograda, kao ni motivi održavanja i rasprostiranja antisrpskih raspoloženja u revizionističkim zemljama, kao i u propagandi Kominterne — tako su daleko od istine i oni koji isključivo srpskoj građanskoj klasi pripisuju sva zla u međuratnoj Jugoslaviji. Sam čin ujedinjenja nije bio nelegalan, jer je iza njega stajao interes građanskih klasa i drugih nacija. Srpski narod je trpeo nerazvijenost i bio jednako iskorišćavan kao i ostali narodi. U upravljanju državom učestvovali su, mada ne i kao jednaki činioци, do 1939, i predstavnici hrvatske, slovenačke, muslimanske buržoazije i birokratije drugih naroda.

Parlamentarizam se u Kraljevini, ako izuzmemo Srbiju, razvijao kao nova praksa političkog života, nepoznata na tlu Austro-Ugarske, u krajevima koji su posle balkanskih ratova oslobođeni od turske vlasti i u Crnoj Gori, gde je vladao apsolutistički režim kneza, a od 1910. kralja Nikole I Petrovića, bez obzira na iznuđeni mu ustav 1905. godine.

Kriza parlamentarizma svedočila je koliko je njegova tradicija bila više nego tanka, a građanska demokratija u jugoslovenskim zemljama pre ujedinjenja nerazvijena, nezavisno od nekoliko decenija iskustva vezanog za stranački život, političke borbe i postojanje predstavničkih ustanova u nekima od tih zemalja. Pokazalo se da parlamentarni život traži više pretpostavki, među kojima demokratski poredak, stabilan dvostranački ili višestranački sistem, nacionalnu ravnopravnost u državi višenacionalne strukture, zrelost kolektivnih i individualnih političkih subjekata, tradicije i navike slobodnog izražavanja.

Njihovo postojanje zavisilo je daleko više od razvijenije materijalne i socijalne osnove društva i društveno-političkih odnosa koji na njoj nastaju nego od doslednosti ustavnih rešenja. U nedostatku tih osnovnih preduslova za razvoj parlamentarizma, izvršna vlast mogla je da se uzdigne iznad parlamentarnih institucija, ne poštujući ove čak ni formalno. Sukobi nacionalnih buržoazija oko unutrašnjeg uređenja države i nemilosrdni obračuni režima s revolucionarnim radničkim pokretom ogoljavali su parlamentarnu fasadu i potkopavali njenu krhku osnovu od prvih dana života Kraljevine.

Tendencija snaženja izvršne vlasti zapažena je pojava u prvoj polovini ovog veka čak i u starim parlamentarnim državama, a da ne govorimo o susednoj Italiji, gde je dolaskom Musolinija parlamentarni režim nestajao pod pritiskom totalitarne fašističke vladavine. U zemljama jugoistočne Evrope diktatorski režimi nastajali su na nerazvijenoj političkoj i ekonomskoj osnovi društva i agrarnih socijalnih struktura. Najjednostavniji način rešavanja, bar privremeno, složenih društvenih i političkih situacija — uredbama, preko vlade, ili intervencijom krune, privlačio je buržoaziju, nespremnu da se izlaže osudama i kritikama na parlamentarnoj pozornici, s odcjecima u štampi i nacionalnom i svetskom javnom mnjenju. I u evropskim zemljama najrazvijenije parlamentarne demokratije, kao u Francuskoj, sistem se bio pretvorio u svoju suprotnost, stvarajući privid atmosfere slobodnih rasprava u senci smena vlada i imobilizma privrede i parlamentarnih ustanova. Fašistička Italija pokušala je da zameni parlamentarni sistem korporativnom vladavinom, zasnovanom na snaženju državnog uticaja u sferi privrede i na kontroli političkog života, obrazlažući ovu transformaciju sistema vlasti potrebom za uspostavljanjem klasnog mira i razvijanjem solidarnosti između poslodavaca, radnika i tehničke inteligencije.

Parlament Kraljevine SHS pretvarao se u poprište sve oštrijih sukoba, nereda, svada, da bi na kraju postao poprište krvavog obračuna. Svojim skandaloznim hronikama, insinujama, rečnikom i pamfletskim sadržajem štampa je, s retkim izuzecima, predstavljala dostojan pandan ovakvom skupštinskom ponašanju. Njen rečnik jedva da je i mogao da odudara od realnih političkih odnosa. Građanski političari različitih nacija teško su nalazili zajednički jezik, pa i pristojan način komunikacije. Novine su znale da pišu na mig, kao što su i pojedini

narodni poslanici i ministri znali da rade na signal vodstva svoje stranke ili dvora. Poslanici su vređali čitave narode ili njihovo nacionalno biće, istoriju, državnopravne tradicije i običaje, moralno blatili zaslužne pojedince ili zaštićivali notorne šičardžije. U zaglušnoj galami nadmetali su se radikali i poslanici Seljačko-demokratske koalicije, obogaćujući pojam balkanske varijante politike i „homo balcanieusa“, a takvo ponašanje nailazilo je na aristokratski prezir u evropskim metropolama, koje su i same podržavale postojeće stanje u Kraljevini.

Vešto služenje parlamentarnim poslovnikom pretvaralo se u nedostižnu prednost i stvaralo mogućnosti za njegovu zloupotrebu, od uskraćivanja reči i interpelacije do opstrukcije. Kratkotrajni politički sporazumi smirivali su strasti, koje bi se još jače razbuktale spaljivanjem mostova saradnje i postavljanjem na dnevni red pitanja „povraćaja u pređašnje stanje“, zavođenja režima „čvrste ruke“, amputacije, odnosno potpunijeg zaokruživanja Hrvatske. Radikali su za protivnike bili političari bez časti i morala, a predstavnici hrvatske opozicije za „čaršiju“ i njenu bulevarsku štampu stranci zadojeni „austrijanštinom“ i „francjozefovskim birokratizmom“. Politički vođi jugoslovenske buržoazije kao da su se utrkiivali ko će posejati više sumnje i osramotiti svoje rivale, dajući za pravo revizionističkim snagama i separatistima da je zajednički život teško moguć, pa čak i neostvarljiv. Razmenjivane su optužbe za teror nad protivnicima, nemoral, pljačku i šičarenje.

Opozicija je 24. februara 1927. dovela u narodnu skupštinu polugolog radnika zlostavljanog u policijskom komesarijatu u Topčideru, nastojeći da na što plastičniji način prikaže samovolju organa vlasti, a taj su potez radikali protumačili kao uvredu najvišeg predstavničkog tela. Skupštinska opstrukcija opozicije Hrvatske seljačke stranke i Samostalne demokratske stranke izazvala je poplavu rezolucija, pitanja predsedniku Narodne skupštine, interpelacija, optužbi protiv ministara u vladi Velje Vukićevića.

Bučne rasprave u Narodnoj skupštini Kraljevine SHS odražavale su uzrujanost u društvu, sukobe između Srba i Hrvata, koji su se ispoljavali kroz sukobe vladajućih stranaka – radikala i Seljačko-demokratske koalicije. Polovinom 1928. polemika između radikalskih poslanika Puniše Račića, Tome Popovića i drugih, na jednoj strani, i poslanika SDK Stjepana

Radića, Setozara Pribičevića, Pavia Radića, Juraja Kmjevića, na drugoj, dosegla je kritičnu tačku. U zapaljivoj atmosferi, punoj emocionalne napetosti i političke isključivosti, stvarala se psihološka pozadina za ubistvo, do kojega je stvarno i došlo 20. juna 1928. kada je Puniša Račić ubio Pavia Radića i Đuru Basaričeka, ranio Stjepana Radića, koji je od zadobijenih povreda izdahnuo 8. avgusta, Ivana Pernara i Ivana Grandu. Svedočanstvo Stanka Majcena, šefa kabineta Antona Korošca, otkriva da je Korošec dan pre atentata primio ubicu — Punišu Račića. Pozadina atentata traži da se ovo svedočanstvo ne mimoilazi, jer je Korošec bio poverljiva ličnost kralja Aleksandra, ministar unutrašnjih poslova, u delu javnosti optuživan da je „režirao“ ubistvo, pa i da nije trpeo Radića. Bez obzira što se ovim izvorom pitanje inspiracije i odluke za skupštinsko ubistvo ne može rešiti, ostaje da se u daljim analizama istoričara ne može ni izostavljati, uz saznanje da je kralj bio zainteresovan za neki dramatični događaj koji bi opravdavao njegove nesumnjive namere za zavođenje lične vlasti i ukidanje parlamentarizma.

Skupštinski atentat je definitivno zapečatio sudbinu parlamentarizma u Kraljevini SHS, otvarajući vrata njegovom ukidanju i proglašenju apsolutizma.